

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԱԻՄ

(Թաւրիգից ղէպի Ուրմիա)

Ճանապարհորդութիւնը Պարսկաստանում դեռ ևս այնպիսի պայմաններում է կատարւում, որ մարդ անկամ գրիչ է վերցնում նկարագրելու այն հազար ու մի աներևակայելի դժուարութիւններն ու տանջանքները, որոնք, կարծես, չպէտք է լինէին: Այստեղ ճանապարհները աւելի ապահով են քան Նոյնիսկ Կովկասի շատ տեղերը. այստեղ ճանապարհները մեծ մասով անց են կենում տափարակ դաշտերով և ընդհանրապէս դիւրագնաց են: Ըստ երևոյթին այս երկու հանգամանքը բաւական են ճանապարհորդութիւնը զուարճալի դարձնելու, բայց արի տես, որ, մանաւանդ անձանօթ ճամբորդի համար, հէնց առաջին քայլում երևան են գալիս դժուարութիւններ, որոնց աղթելու համար անպայման փորձառութիւն է հարկաւոր. և այդ դժուարութիւնները կապուած չեն ուրիշ բանի հետ, եթէ ոչ հէնց թուրք «չարվադարի» հետ: Դժբախտութիւնը այն բոլորից է սկսւում, երբ մարդ իր մի քանի օրուայ կեանքի ղեկը յանձնում է չարվադարի հասկացողութիւններին ու կարգադրութիւններին: Աւելացնենք սրա վրայ և այն, որ Կովկասի տըլտուր ղէպերի լուրը բազմապատկուած չափով է այստեղ հասնում:

Մեր կառապանը նոր էր իշապանութիւնից ղէպի կառապանութիւն բարձրացել, թէև պաշտօնով «թօփչի» էր (թնդանօթածիգ գինուոր) հետևարար և առաջուց քիչ շատ ծանօթ պէտք է եղած լինէր կառքի գործածութեանը: Այդ մարդը չունէր կառապանութեան աստիճանի զարգացում, որի հետևանքով կառքը ճանապարհին 4—5 տեղից ջարդուեց և 10—15 թուման ծախսի դուռ բաց արաւ, դեռ չհաշուենք այն նեղութիւններն ու վտանգները, որոնց ենթարկեց իր վարձուորներին, ցերեկները արեւի տակ խաշելով և միշտ էլ գիշերուայ ժամը 10-ին կայարան հասցնելով: Նրա ունեցածը մի փոքրիկ կառք է, չորս ուղևորի համար պատրաստուած, երկու էլ վատոյժ ձի բայց ախրը նա խիստ ագահ է, մեծ ծրագիրներ ունի կազմած

շուտ հարստանալու համար, և անա նա պայմանաւորում է ամէն պատահողի հետ. չորս ուղևորի փոխարէն ունենում է ութ և երբեմն տասն ուղևոր:

Արևածագի կոչնակները) հնչեցրին, երբ մենք ութ ուղևորներս՝ պատրաստ էինք ճանապարհ ընկնելու փոքրիկ կառքով: Վաղ առաւօտից արդէն Թաւրիզի հոչակաւոր շուկան եռուչեռի մէջ է. հազարաւոր մարդիկ իրանց առուտուրով մի սարսափելի ժխոր են բարձրացնում. մեր կառքի ղրդդիւնը մի ըռպէ նրանց զբաղուած հայեացքները դէպի մեզ է գրաւում. լսում ենք մեր հասցէին յիշոցներ, որոնց մէջ պարզ սպառնալիքներ էլ կային: Արդէն քաղաքի հայերը ըռպէ առ ըռպէ կոտորածի էին սպասում, անքան յանդուգն էր թուրքերի վերաբերմունքը վերջին օրերում: Մեզ շրջապատեցին տասնեակ կիսամերկ տղայ ու աղջիկ մուրացկաններ. նրանք զժուարացնում էին մեր ընթացքը, պահանջում էին ժաւամաթ փուլի, հազարթի իսա իօլնդայ. քաջ է այն մարդը, որ կը կարողանայ բոլորին էլ գոհացնելով՝ ազատուել այդ աներես մուրացկաններից. տալը դեռ բաւական չէ, պէտք է աշխատել անպայման կերպով բոլորին էլ հաւասար բաժանել, ապա թէ ոչ նրանք ձեռք չեն քաշիլ: Պարսկաստանի մեծ քաղաքների անթիւ մուրացկանների բարքի և ապրուստի մասին կարելի է գրել ստուար հատոր, անքան հետաքրքիր մանրամասնութիւններով. արդէն թէ հայ և թէ օտար գրականութեան մէջ յաճախ կարելի է պատահել այդ թշուառների կեանքի մի որևէ կողմ ուսումնասիրող յօդուածների, եթէ գործարանական վիթխարի քաղաքներում առաջ է եկել միմիայն մի ձեռք հագուստից զատ ոչինչ ունեցող մարդկանց բազմութիւն, Պարսկաս-

1) Պարսկաստանի ամեն քաղաքում, ուր հաքիմ (գառաւոր-կառավարիչ) է նստում, արևածագին և արևամարքին հանդիսաւոր կերպով հնչեցնում են թմբուկներ՝ շնորհի նուազակցութեամբ. այս անում են ի պատիւ արևի և է մնացորդ Զարդուշտի (Զրադաշտ) արևապաշտական վարդապետութեան ամենափառաւոր մի արարողութեան, որը առհասարակ լինում էր բարձր լեռների վրայ, հազարաւոր արևապաշտների և մողերի ներկայութեամբ: Այժմ այս արարողութեան լոկ ստուգն է մնացել իբրև սովորութիւն սրբազործուած:

Մի քիչ աւելի փառաւոր են կատարում Թէհրանում, ուր թմբուկին ու շնորհին ընկերանում է զինուորական մուզիկան և յատուկ պատրաստուած բարձրագիւր տեղի վրայ սլար են բռնում մի բոլորակ շրջանով մանկուկների խումբեր:

Այս արարողութիւնը Թէհրանում կոչւում է «նաղարա խանայ» (նաղարա—թմբուկ). իսկ Ուրմիայում և ուրիշ տեղերում կոչւում է «քեարանէյ խանայ» (քեարանէյ—շէփոր):

տանի մուրացկանը այդ էլ չունի, և այս ոչ թէ նոր շրջանի քաղաքակրթութեան պայմանների շնորհիւ, այլ հէնց դրանից էլ առաջ, չէ՞ որ այդ նոր շրջանի քաղաքակրթութիւնը դեռ ոչ մի կերպ չի ազդել Պարսկաստանի կեանքի վրայ: Եւ ուրեմն, այս կրկնում բոլորովին ուրոյն ճանաչապարհով ստեղծուել է այդ դասակարգը: Այս անգործ դասակարգն էլ մի տեսակ լուս-պեն-պրօլետարիատ է իր կեանքով. նրանք աւելի նման են անասունների. նրանք միասին աշխատում են, միասին ապրում և միասին վայելում աշխատանքը:

Մինչ այս մինչ այն, մեզ կողոպտող մուրացկանների խումբը ստուարանում էր և մենք խիստ նեղուում էինք: Մի բեռնակիր իր բեռան ծանրութեան տակ ծռուեց, գետնից քար վերցրեց և շների նման հալածեց նրանց կոպիտ հայհոյանքներով, որ նրանք չեն ամաչում իրանց ցեղակիցներին կոտորող «էրմանի»-ներին ¹⁾ ողորմութիւն են ուզում: Մենք ազատուեցինք մուրացկաններից, բայց և մեզ վիրաւորուած զգացինք:

Շուկայից դուրս գալուց յետոյ չեմ բաւական պէտք է գնալ մինչև Աջի գետի մեծ կամուրջը (13 աշքանի), որից յետոյ կարելի է քաղաքից դուրս եկած համարել: Մինչև այդ նրկատուում են մի քանի ուշագրաւ բաներ, որոնք բնորոշում են թուրքի ընդունակութիւնը գիւղատնտեսութեան երկու ճիւղերում, այգիներ և բանջարանոցներ մշակելը թուրքի անհերքելի դրական յատկութիւնն է, որի մէջ ոչ մի ուրիշ ազդ մրցել չի կարող. իսկ սեխաստանի մրգերի մշակութիւնը խօ թուրքին, միմիայն թուրքին տուածուրիկ անպայման ընդունակութիւն է: Այս վերջին զբաղմունքի համար յատկապէս ամեն դարձան բաւական թուով թուրքեր են անցնում Տաճկաստան՝ սեխաստաններ մշակելու համար, և «աջմու պախէղի» սեխն ու ձմերուկը միշտ աւելի յարգի է, քան միւսներինը: Հրաշալի են Աջի գետի ափին տարածուած այգիներն ու բանջարանոցները. վերջիններս բոնում են ահագին տարածութիւն հէնց գետին կպած: Տարուայ ամեն եղանակներում ամեն տեսակի բանջարեղէն անխափան մատակարարում են առատօրէն թաւրիգի հարիւր հազարաւոր ընակիչներին: Գետերից հանուած առուները ամեն տեղ էլ ճանապարհները անանցանելի են դարձնում, նրանց վրայ շինուած խախուտ փայտեայ կամուրջները շատ վտանգաւոր են կառքերի համար. բայց թաւրիգեցի պար-

¹⁾ «էրմանի» բառը նախատական անուն է Պարսկաստանում, գործածուած է իբրեւ ծանր հայհոյանք. իբար հետ կռուելիս շատ անգամ «էրմանի» են անուանում մէկմէկի, որ խիստ վիրաւորական է համարւում:

տիգպանները մի ճարպիկ հնարք են մտածել, որ ամեն կերպով օգտակար և թէ լաւ էլ է. երբ պէտք է լինում առուն ճանապարհը կտրելով անցկացնել, նրանք փայտէ կամուրջ չեն շինում, այլ ստորերկրեայ անցք են փորում ճանապարհի տակով, և առատ ջուրը հեշտութեամբ անց են կացնում ճանապարհի միւս կողմը. ջուրը մեծ յորձանքով պտտւում է հանդարտ, իջնում է ցած և միւս կողմից նոյն հանդարտութեամբ ու յորձանքով քարձրանում է և շարունակում իր ճանապարհը: Բացի օգտակարութիւնից՝ լուռ տեսարան էլ է ներկայացնում այս հնարքը, ճանապարհի երկու կողմերում կան փոքրիկ լուճակներ, որոնց ջուրը միշտ պտտւում է, միշտ էլ սպիտակ փրփրուն է, իսկի չի կարելի իմանալ որ հէնց ոտների տակից հոսում է բաւական առատ ջուր:

Իեռ Աջիի կամուրջը չհասած, փողոցը լայնանում է և մարդուրախութեամբ ազատւում է նեղ ու ծուռւածուռ փողոցների ճնշող տպաւորութիւնից. միշտ երկնակամարի մի փոքր մասը միայն տեսնելու դատապարտուած՝ երբ հասնում ենք Աջիի կամրջին. տեսարանը մէկ անգամից փոխւում է և մեր աչքի առաջը սկսւում է Թաւրիզի հովիտը իր գետով և անվերջ տարածուող այգիներով: Մաքուր ու առողջարար օդ, գեղեցիկ տեսարաններ, հիանալի մշակուած այգիներ, դրանից այն կողմը սիրուն բլուրները. բայց այս բոլորը միայն Թաւրիզեցի թուրքն է վայելում, իսկ հայը բոլորովին զրկուած է գեղեցիկ բնութեան հրապոյրներից՝ փակուած ապրում է իր լայնարձակ հորիզոնից զուրկ տան կամ մութ խանութի մէջը: Եթէ կիրակնօրեայ հանգստարան գնալը չլինէր, որը քառասուն բոպէի ճանապարհ է, տեղի հայերից շատերը, մանաւանդ կանացի մասը, չէին իմանայ, թէ ինչ է դաշտ ու այգեստան ասած հրաշալի տեսարանը: Աւելորդ է ասել, թէ ինչ տխուր հետք է թողնում մտքի ու հասկացողութեան վրաց նմանօրինակ զրկուած կեանքը. և, պէտք է ասած, օտարների համար ճիշտ նկատելի է այդ ազդեցութիւնը Թաւրիզեցի հայի մոռաւորի վրայ: Թէև տղամարդիկ, յաճախ Կովկաս երթեկեկելով, շփոււմ են աւելի ազատ հայեացքների և սովորութիւնների հետ և շատ բան իւրացնում, բայց միւս մասը, կտնացի դասը, լճացած խաւար հայեացքի տէր է, այդ պատճառով էլ տղամարդկանց դրսից բերած նոր հոսանքը չի կարող շուտ թափանցել կեանքի մէջ: Բաւական չէ տարազը և լեզուն փոխելը, հարկաւոր է և հոգեպէս թարմանալ ու բարեփոխուել: Օտարական ամուրիների և բնաշխարհային բերած աւելի առաջադէմ հայեացքները դէմ են առնում, ինչպէս խոփը հողի մէջ թաղուած քարի:

Թաւրիզի հովտին մի առանձին գրաւչութիւն է տալիս քաղաքի հիւսիսակողմի էյնալ-Ջէյնալ բարձր լեռնաշղթան, որի ապառաժոտ կողերը գեղեցիկ հակապատկեր են ներկայացնում իր ստորոգծի այգիների ընդարձակ կանաչութեան հետ. քաղաքի ծուխը, առաւօտեան և երեկոյեան պահին, մի սպիտակ շերտ է կազմում կարմիր սարի մէջքին. գեղեցիկ պատկեր է: Այս լեռնաշղթան մի մասն է կազմում նշանաւոր Դամալէնդ լեռնաշղթայի, որ սկսուելով սահմանագլխային Ջակըռ լեռներից, կտրում է ամբողջ Պարսկաստանը արեւմուտքից արեւելք և միանում Միջին Ասիայի սարահարթի լեռներին: Այս շղթայի մասերն են. Ատրպատականի Մշով, Գիւնէյի, Մարանդի, Մահանդ, էյնալ-Ջէյնալ, Մաւալան. Գիւլանի և Թալիշի լեռներն ու գագաթները, որոնցից միայն վերջիններս անտառապատ են, մնացածներից՝ Ատրպատականի արեւելեան կողմը եղածները՝ ցամաք հողակոյտեր են ներկայացնում, առանց ջրի և բուսականութեան, ինչքան որ նրանց ստորոտ դաշտերը բարեբեր են, այնքան իրանք անբարեբեր են:

Կամզնած Ալիի բարձր կամրջի վրայ հիւնալի են և՛ հըսկայ քաղաքի ցիրուցան տները, և՛ այգիները, որոնք պարտակուած են մի գոգաւոր հովտի մէջ, որի միայն մէկ կողմը ցած է ու բաց տարածութիւն է ներկայացնում, այս արեւմտեան կողմն է, ուր ծփում է Կապուտանը, քաղաքից հազիւ 6 ժամ հեռաւորութեամբ:

Կամրջից մի քիչ հեռու, էյնալ-Ջէյնալի առեւտեան փէշերը բերելով անցնում է Ալին, որի այդ ափի վրայ են գրտնուում հարիւրից աւելի թուրք երկսեռ բորոտների բոյները. այդ խեղճերը արտաքսում են անկարեկից կոպտութեամբ. առողջանալու ոչ մի խնամող միջոց չունին: Եթէ քաղաքից արտաքսուէին և գոնջերը (քաշալ), այն ժամանակ, կարելի է ասել, ստորին դասակարգի երեխաներից ոչ մէկը չէր մնայ քաղաքում, այնքան տարածուած է այդ տարափոխիկ հիւանդութիւնը. մուրացկանները արդէն բացառապէս ենթակայ են այս ախտին: Բժշկուելու մասին ոչ ոք չի մտածում, վէրքը մնում է, բռնում. ամբողջ գլուխը, հնանում է ու վերջնապէս անցնում, բայց հետեանքը լինում է հազարաւոր անմազ-լերկ գլուխներ: Աշխատաւոր դասակարգի մէջ դժուար է գտնել մի գլուխ, որ գոնջութեան հետք չունենայ: Տեսնես քաղաքակրթութեան բարիքներից երբ պէտք է այս ժողովրդին էլ բաժին հասնի: Մօտ է քաղաքակրթութիւնը—երկաթուղու ճանապարհը շուտով Թաւրիզի կամրջին կը հասնի, թէև առայժմ խճուղի անուան տակ. բայց, երեւի, ներկայ շարժումը կ'ետա-

ձգի երկաթուղու մուտքը Թաւրիզում: Կամրջից մի փոքր այն կողմը մեղ հանդիպում են հարիւրաւոր համշարիներ, որոնք վերադառնում էին Կովկասից: Եւ ոչ մի փոփոխութիւն նրանց արտաքինի վրայ նկատելի չէր. վերադառնում էին ոտաբորիկ և պատառոտուն հագուստով. նրանք հէնց այդպէս էլ գնացիլ էին: Հապա թող մի պատահէր տեսնել Կովկասից վերադարձող հայի կամ ասորու. իսկոյն յայտնւում է, որ նա վերադառնում է աւելի կանոնաւոր երկրից:

Այդ համշարիները վերադառնում էին Բագուի օգոստոսեան կոտորածից յետոյ, նրանց անսովոր հայեացքը կանգ առաւ մեր կողքի վրայ. այդ չարքաշ դէմքերի վրայ մենք նկատեցինք ոչ սովորական համշարիների արտայայտութիւն. այնտեղ նկարուած էր և՛ ատելութիւն, և՛ կատաղութիւն դէպի մեզ:

Մեր դէպի Սալմաստ տանող ճանապարհը կտրեց անցաւ Զուլֆայի ճանապարհը, որը սեին էր տալիս բոկոտն համշարիներով: Ասում էին, որ գիշերով եկողները բեռնաւորուած են լինում կողոպուտի աւարով. մինչև անգամ իւր թէ բերում են գերի տարած հայ հարս ու աղջիկներ: Մեր քաղաքից դուրս գալուց մի քանի օր առաջ յամառ լուրեր էին պատւում, որ արդէն բերուած էին մի քանի կիներ՝ Նախիջևան գիւղերից գերի վարած:

Ճանապարհը ընթանում էր տափարսիկ դաշտով, մեր ընթացքի ուղղութեամբ ձգուած էր ապագայ երկաթուղին: Ղիո ոչ բոլորովին պատրաստ կողքի համար. այդ ճանապարհի պատրաստուելուց յետոյ կարելի կը լինի մի օրում անցնել Թաւրիզից Զուլֆայ, իսկ այժմ, ճանապարհի անկանոնութեան պատճառով, երբեմն մինչև երեք օր է տևում: Ամենափութանգաւոր տեղն է Դաբա-գիւղ կոչուած հեղեղատի հունը, որտեղ երրորդ անգամն է, որ ճանապարհը շինում են, բայց հեղեղը դարձեալ քանդում է. այդ տարածութիւնը բաւական երկար է և միակն է, որտեղից կարելի է անցնել. միւս կողմերում տարածուած են Մարանդի բարձր սարերը: Եթէ կարելի չլինի Դաբա-գիւղ հեղեղատի կատաղութիւնը սանձել, ապա երևի պէտք կը դպացուի ստորերկրեայ անցքի:

Թուրքերի մէջ արդէն շուրջ է տարածուած, որ այդ ճանապարհը երկաթուղու համար է շինւում. շատ շատերը չեն հասկանում, թէ այդ ինչպիսի բան է և զօռ են տալիս իրանց երևակայութեանը այնպիսի յատկութիւններ վերագրելով շոգեկառքին, որ ոչ մի դարում իրագործել չի լինի: Բաւական ծիծաղաշարժ անեկդոտներ էլ են պատմում:

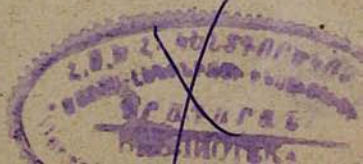
—Քեալբալա, հարցնում է մի գիւղացի, իր մի քիչ աւելի
բանտես ծանօթին, շոգեկառքն (մաշինա) ի՞նչ բան է։ Կարճ
է այս սարերից էլ անցնել գնալ։

—Ո՛չ պատասխանում է Քեալբալան, շոգեկառքի ճանապարհը
շատ ուղիղ պիտի լինի և երկաթներ պիտի լինեն ձգուած
երկու կարգ. այ այսպէս, — նա փայտով դժոււմ է գետնի վրայ.
—մաշինան ոչ կարող է սար բարձրանալ և ոչ էլ իջնել։

—Բաս ուրեմն մեր էշերը դրանից լաւ են ասա, էլի.
այսքան չարչարանքով և ահագին փողով ճանապարհ շինելու
էլ ի՞նչ պէտք կայ, մեր Թաւրիղի էշերը մէկ անգամից ինչքան
բան ասես կարող են տանել ու բերել։

Ուղղում ենք դէպի Սալմաստ։ Դէպի Սալմաստ տանող
ճանապարհները երեք են. ամենակարճն է Մոյանի ճանապարհը,
որը ծովափով է գնում, բայց սա միայն ձիու ճանապարհն է և
ամառները անանցանելի է՝ ճահիճների պատճառով։ Միւս
ճանապարհը անցնում է Սոֆիանով, որտեղից թողնում է Ջուլ-
ֆայի ճանապարհը և ուղղում դէպի արեւմուտք։ Երրորդ և մի-
ջին ճանապարհն է Կում-Թափա կոչուածը, որը ամենից յար-
մար է։ Այսպէս է կոչում նրա համար, որ անցնում է Կում
Թափա յայտնի աւազարուրներին ստորոտով, այստեղ բաւական
տարածութիւն ճանապարհը խիստ աւաղտ է, և տարուայ եր-
կու եղանակներին՝ գարնան և աշնան նախընտրելի է Սոֆիա-
նի ճանապարհը։

Աւազարուրները դեռ շատ հիւռուից նկատոււմ են՝
գեղադրական դիրքով. երկու մեծ բլուրներ են՝ ընդարձակ փե-
շերով կողք կողքի. վեր բարձրանալը գրեթէ անհնար է, այն-
պէս որ մարդու ոտքը խրւում է. մաքուր ու շատ մաւր աւաղ
է, մէջը ոչ սի խիճ չի գտնոււմ։ Ումանք ենթադրում են, որ
այդ բլուրները աւաղտնանք են, ենթադրողներ էլ կան, որ դա-
րերի ընթացքում քամու կատարած մի խաղ է. այս ենթա-
դրութիւնը աւելի ճիշտ ընդունելի է այն տեսակէտով, որ շատ
անգամ քամին բլուրների ձեւ նոյնիսկ տեղը մի քիչ փոխում
է, այնքան մաւր ու թեթեւ են աւաղի հատիկները. բացի դրա-
նից, դիրքն էլ նպաստում է այս կարծիքին. մի կողմը գտնու-
ւում է Կապուտանի հիւսիսային ընդարձակ եզրը, որին զու-
գահեռական ձգւում են Գիւնէյի, Մշով, և Մաղանդի սարերը՝
պատի պէս ուղղաձիգ, արեւմուտքից արեւելք գտնոււմ է մինեղ
ու երկար տարածութիւն, որտեղ քամիները աւելի կատաղի
են լինում. Մարանդի սարերը իրանց ուղղութիւնը մի քիչ փո-
խում են, որից կազմոււմ է մի կիսաշրջան տարածութիւն, այդ
տեղ հէնց փոխոււմ է և փչող քամու ուղղութիւնը և թափն էլ

կոտորում. հէնց այստեղ էլ կազմուել են աւագարչուները:

Այս բլուրների ստորոտում շինուած է եղել համանուն Կում-Թափա գիւղը, բայց որովհետեւ բլուրները աւելի են մօտեցել գիւղին և լցուել տները, աւագախաւն քամիները մանաւանդ նեղել են բնակիչներին, ուստի Նրանք լքել են իրանց գիւղը և բաւական հեռաւորութեան վրայ շինել են մի նորը: Դժուար է երևակայել մի աւելի խղճուկ գիւղ. չորս կողմը ներկայացնում է անապատ տարածութիւն. բնակիչները նեղուած են աչքացաւից, որովհետեւ թեթեւ քամին իսկ օդը լցում է աւագահատիկներով. խմելու միակ ջուրն է Աւագարչի ստորոտի նուազ աղբիւրը, եթէ միայն կարելի է աղբիւր ասել այդ պղտոր ջրին:

Թաւրիզից մինչև Գիւնէյիստանի սահմանները տարածւում է մի անապատ մի քանի անշան գիւղերով. ամառուայ շոքն անտառների է. ամբողջ այդ ընդարձակ տարածութիւնը զուրկ է ջրից. անցնում են մի քանի աղային բաղադրութիւն ունեցող բարակ առուներ. որոնք իջնում են Մարանդի սարերից և ապարդիւն անցնում, թափւում ծովը: Ահա այդ անապատում տօթ ճիշտ կէսօրին, տեղի ունեցաւ մեր նշանաւոր կառքի առաջին խորտակումը. ծանրութիւնից ջարդուել էր զապանակներից մէկը: Ով եղել է նման դէպքերում, կարող է իմանալ թէ՛ ի՞նչ աստիճան վատ է աղղում ուղևորի վրայ կառքի ջարդուելը, և այն՝ անմարդաբնակ գիւղում, անջրդի ու տաք անապատում: Կառապանի վրայ գայրանալը, կամ ծեծելը չի օգնի այդպիսի դէպքերում, ինչքան էլ մարդ նեղարտի: Մենք իջանք կառքից. պարզուեցինք աւագի վրայ, որ տեսնենք ի՞նչ է լինելու: Աւելի վատ էր մեզ հետ եղող մի մօր և իր երկու աղջիկների դրութիւնը: Ամենամօտիկ գիւղն է Կում-Թափան, որտեղ մի հատիկ ծառ անգամ չկայ, էլ իրտեղից պէտք է գտնել մի փայտ, որով կարելի լինէր գոնէ կառքը մինչև գիշերուայ տեղը հասցնել: Հեռուից գալիս են թուրք կիներ. սափորներ ուսած, հեռու աղբիւրից ջուր տանելու. նրանք հեռու կանգնեցին և ուշադրութեամբ դիտում էին մեզ հետ եղած կնոջ և աղջիկներին. նրանց դէմքը խնամքով ծածկուած էր, իսկ ոտները մինչև աղբիւր բաց էին. հագուստի ձևը շատ անշնորհ էր, նրանք թևով իրար նշան էին անում և ցոյց տալիս մեզ հետ եղած աղջիկների վրայ: Գուցէ առաջին անգամն էին տեսնում:

Կառապանը, մեզից աւելի յուսահատ, ինչ որ խօսեց թուրք կանանց հետ և ուղղուեց դէպի գիւղը: Նա վերադարձաւ մի քանի թուրքերի հետ, մի կոճղ ձուրթին. թուրքերից

մէկի երեսին անհնար էր նայել. նրա բորբոքուած կոպերը դէպի դուրս էին դարձել մեծ ու կտրմիր վէրքերով. աչքերը շարունակ բռնուած էին. այս ծերուկը մեր կառապանին թանկ գնով ծախել էր մի անարժէք կոճղ. մեզնից մէկին բժշկի տեղ ընդունեց և իր սարսափելի աչքը դէմ անելով աղերսեց բժշկել. այս տեսարանն էլ աւելի վատ ազդեց մեզ վրայ. ծերուկի կողքին կանգնած էր նրա փոքրիկ թուռը, նոյնպէս ցաւազար աչքերով: Խորհուրդ տուինք սառը ջրով յաճախ լուանալ աչքերը. բայց ուր է ջուր, որ սառն էլ լինէր: Այդ ճնշող տրամադրութեան մէջ սկսեց մեզ թախանձել, որ «հիւր լինենք» իրեն. պարզապէս կեղծաւորութիւն:

Մենք ենք սկսում հոգալ կառքի մասին. կառապանը շուարել է. մեզնից մէկը կարողացաւ կոճղը զսպանակի տակը տեղաւորել. կառապանը պարան չունի, քանդում ենք մեր կապոցներին պարանները. այդ բոպէին կարծես կառքը աւելի մերն էր քան կառապանինը: Մի կերպ ճանապարհ ենք ընկնում, արեւմտքին հասնում ենք առաջին թուրք գիւղը, բայց այստեղ գիշերել չի կարելի, որովհետեւ գիւղացիները իրանց օրում երբէք հայերի ոչինչ են ծախել, ոչ էլ գիշերելու տեղ տուել, այնքան մոլի են: Ծանապարհի վրայ գտնուող միւս գիւղերը էլի մի սննեակ յատկացնում են հայերի համար. բայց այս գիւղը դեռ չի վարժուել, թէև ճանապարհի վրայ է: Մինչև հետեւեալ գիւղը առաջներս կայ 20 վերստ (մօտ երեք պարսկական աղաջ) տարածութիւն. ստիպուած յանձն առանք երկիւղալի ճանապարհը գիշերով կտրել անցնել:

Դեռ հեռուից երևում էր Գիւնէյ կամ Գիւնէյստանը: Կում-Թափայի անապատից յետոյ իսկական դրախտ է ներկայացնում պտղալից Գիւնէյը. բայց վաղուց արդէն մթնել էր, և մենք մեր ջարթովոր կառքի ետևից գնում էինք: Ծանապարհը հազիւ էր տեսնուում, կառքը գնում էր շատ դանդաղ. յաճախ պատահող փոսերը արգելում էին արագ քշելը: Կառապանը խորհուրդ տուեց չծխել, կամ գոնէ չերեացնել կայծը. կարող էին կայծի ուղղութեամբ գնդակ արձակել և աներևոյթանալ գիշերուայ խաւարի մէջ: Հեռաւոր այգիներում երևում էին վառուող կրակներ: Մենք բոլորս լուում էինք. երբ հարցով դիմում էինք կառապանին, նա միշտ պատասխանում էր՝ թէ հասանք արդէն, բայց գնում էինք ու գնում, չէինք հասնում: Ժամանակը խիստ երկար էր թւում և մենք մի քանի քայլ փոխելով կարծում էինք, որ անցել ենք անաղին ճանապարհ: Լեռները զանգուածները միշտ նոյն տեղումն էին, նրանց հրէշաւոր ձևերը գիշերային մթութեան մէջ Կալամայ պարզանդ էին

ազդուժ մեղ. մեքենայօրէն փոխում էիք քայլերս՝ ամէն մէկս իր մտքերի հետ ընկած. վերջապէս կառապանը «հասանք» առաց. մենք ոչինչ չենք տեսնում. հասել էինք Դիզա-Սալիլ միծ գիւղի այգիներին. այնտեղ մեր հանգստանալու տեղն էր:

Քարվանսարայի տէրը մեզ պատուաւոր հիւրերի տեղ ընդունեց՝ դատելով մեր արտաքինից և առաջնորդեց յատկապէս պատուաւոր հիւրերի համար պատրաստած սենեակը. այնտեղ հանգստանալու ամեն յարմարութիւն կար: Ամբողջ օրը հոգեպէս և ֆիզիկապէս տանջուած լինելով՝ հիւրասէր թուրքի այս սրտաբաց վերաբերմունքը մեզ ամեն բան մոռացնել տուեց. ինչ խօսք որ նա մեզինից նիւթական վարձատրութիւն էր սպասում, բայց այնուամենայնիւ հազուադիւրս են այգալիսիներն էլ: Թաւրիզից Ուրմիա տանող հինգօրեայ ճանապարհի վրայ մէկն էլ երկրորդ գիշերելու գիւղն է, որ հայերին իջեանելու լաւ յարմարութիւններ է տալիս. Դիզա-Սալիլ և Թասիւշ գիւղերում իջեանողները իրանց տան պէս են զգում: Չնայած այս վատ ժամանակներին, երբ ամեն մի թուրքի տրամադրութիւնը թունաւորուած է դէպի մեզ, էլի այնպէս սիրալիւր և պատրաստակամ գտայ մեզ հիւրասիրող թուրքին, ինչպէս առաջուայ 4—5 անգամ կատարած անցուղարձիս ժամանակները:

Դիզա-Սալիլը պատկանում է Վալիահաթ—Թաղաթառանգին և այն գիւղերից մէկն է, որոնք ներկայ Մուղաֆֆէրէդդին շահը, իր Թագաթառանգութեան ժամանակ ծախել է. բայց որդին բոլորը նորից ձեռք է բերում: Դիւղացիները գանգատուում էին, թէ տուրքի կողմից խիստ նեղուած են և Վալիահաթը աւելի շատ հարկ է պահանջում, քան նախկին տէրերը, մինչև իսկ հասոյթներին մի քանիսի վրայ նոր տուրքեր է դրել: Խնջքան որ հայրը շուայլել է անխնայ և բոլոր կալուածները ծախել, նոյնքան որդին խնայող և նոր պնած կալուած—գիւղերով հարուստ: Այդ գիւղը խիստ հարուստ է. ունի 1200 տան չափ բնակիչ. ընդարձակ այգիներով շրջապատուած է, ունի հանած աղբիւր (քաշրիգ) հէնց գիւղի կեդրոնում: Այս գիւղում և մէկ էլ Մայանում կայ մի տեսակ կենդանի, որին տեղացիք մալա են ասում, մեծութեան հազիւ մի մրջինի չափ, բայց խայթուածքը խիստ վտանգաւոր, տեղացիներին ասելով, նոյնիսկ մահացու. պատճառում է սև վէրք, որը տարիներ է տևում, թոյնը շատ զօրաւոր է և վերքը միշտ նորոգւում է. տեղացիների վրայ թոյնը թեթև ներգործութիւն է ունենում:

Սակայն մենք անքան յոգնել էինք, որ ոչ մի ուշք չըդարձրինք մալայի վրայ և հանգիստ քուն եղանք թուրքի տանը:

Առաւօտեան մեր առջևը բացուեց մի հազուագիւտ տեսարան, վերջապէս ազատուեցինք անվերջ այգիներէից ու մեզ զբոսանք արձակ հօրիզոնի տակ: Իէպի հարաւ տարածուած է կապուտանը իր անվերջ կապոյտ մակերևոյթով, միւս կողմերում ձգուած են Մարագայի լեռները, Սահանդի կտր զագաթը, Մարանդի, Գիւնէյստանի և Փոչաուշի լեռները, որոնք, մի ընդարձակ շուրջ պար բռնած՝ ձեացնում են Գիւնէյստանի պլատօյերի զառիվայր դաշտը, լեռները, հիւսիսից կողերը արևին դէմ տուած՝ իրանց դէպի ծովը պարզուած փէշերը, առատութեամբ կլանում են արևի տաքութիւնը և ծովի խոնաւութիւնը միաժամանակ. էլ ի՞նչ է պակասում, որ այգեստանի և ուխտատանի պտուղները առաջնակարգ յատկութիւններ ունենան. մնում է հողի տեսակին անշուշտ, այն էլ կարմրաւուն աւազախառն հող է, ամենայնպէս այդ կարգի պտուղների անցման համար: Լեռները, բացի Մշովից, զուրկ են բուսականութիւնից և ներկայացնում են կարմիր շերտեր, տեղ տեղ ընդհատուած մոխրագոյն շերտերով: Գետեր չունի Գիւնէյը, եղածները հեղեղատներ են, որոնք զրկէ միշտ չոր են, ներանց կեանքը հալիւ մի քանի ժամ է տևում, երբ տնձրեր առատութեամբ տեղում է լեռների վրայ, հեղեղները բազմանում են և շատ էլ կատաղի են դառնում, և որովհետև ծոցիւ էլ շատ մօտիկ է, իսկոյն վաղում, ծոցիւ են իջնում մօտիկ սարերից և ամեն բան հանգստանում: Ամենից մեծը և ընդարձակ հուն ունեցողը Քաւթաւ-Ալի-Չայն է, որը կտրել անցնելը մօտ 10 րոպէ է տևում՝ սրա հունը տեղ տեղ վարում են և ցորին ցանում, դաշտի մակերևոյթին հաւասար է գրեթէ և, առատ տնձրից յետոյ, հոսում է ամբողջ դաշտի երեսովը:

Ամառուայ տօթ եղանակներին զգալի է լինում ջրի մեծ կարիք, և զիւղացիները ստիպուած են մեծ աշխատանքով ստորերկրեայ ուղիներով ջրեր հաւաքել և քահէզներ դուրս բերել այգիներին ջուր մատակարարելու համար: Այդ դժուարութիւնից ազատուելու համար տեղացիները իրանց այգիները վարժեցրել են և ամբողջ ամառուայ ընթացքում 1—2 ջուր են տալիս: Կան այնպիսի տեղեր էլ, ուր ամբողջ ամառուայ ընթացքում իսկի չեն էլ ջրում այգիները. այլ միայն զարնանը մէկ անգամ: Հետաքրքիր է Քարիւղ անունով գիւղի այգիների ջրելու ձևը. խալոդի որթը որ զարթնում, կանաչում է, նրա արմատի մի կողմը մի խոր փոս են փորում, լցնում են ջրով և ծածկում. այդ փոսը ամբողջ տօթ ամառուայ ընթացքում իր մէջ խոնաւութիւն է պահում և ջուր մատակարարում հաստարմատ որթին:

Գիւնէյիւտանը 1) հացաբոյսով այնքան նշանաւոր չէ, որքան պտուղներով. արտերը բոլորն էլ դէմ են, այսինքն սարերի լանջին և անջրգի-ոստին, հետեւաբար և անձրեւի քանակութեան վրայ է նրանց պտղաբեր լինիլը:

Այս դաշտավայրը կազմում է մի երկար տարածութիւն՝ սեղմուած ծովի և լեռների արանքում, լայնութիւնը միջին հաշուով 4—5 վերստ է, իսկ երկարութիւնը 80 վերստից աւելի: Իր մէջ պարունակում է 100-ից աւելի գիւղեր, ոմանք կաած լեռներին, գեղեցիկ ձորերի մէջ, ոմանք էլ կաած ծովափին: Մի քանիսը հազարաւոր տնից են կազմուած, ունին շուկայ և արհեստաւորների խանութներ: Գաւառի կենտրոնն է Ջարվատար գիւղը, ուր նստում է դատաւոր: Ժողովրդի զբաղմուքը գլխաւորապէս այգէգործութիւնն է և սկիստաններ մշակելը: Ամբողջ ամառուայ ընթացքում հազարաւոր էշեր կրում են ամեն տեսակի ւարդեր դէպի Սալմաստ և գլխաւորապէս դէպի Թաւրիզ, որի ընդարձակ շուկայի պտուղների խանութները առաւելապէս այստեղի պտուղներով են ծանրաբեռնուում և միշտ էլ մի քանի շահի աւելի արժէքով են ծախուում: Բացի առատութիւնից և ընտիր տեսակի լինելուց, շուտ էլ է համուում, երբ շրջակայ երկրներում դեռ ոչ մի պտուղ չի հասել: Այդ դաշտի ժողովուրդի տնտեսականը լաւ է, գիւղերում չի երևում այն աչք ծակող աղքատութիւնը, ինչ որ յատուկ է Պարսկաստանի միւս թուրք գիւղերին ընդհանրապէս: Պտուղները տեղում չեն մնում և փչանում, իսկոյն էշերով (այս կենդանիները նոյնն են Պարսկաստանի համար, ինչ որ ուղտերը Արաբիայի համար) գիշերանց տեղափոխում են ծախելու: Պտուղներից յայտնի են սեխը, շատ տեսակի խաղողները և նուշը: Սըրանք են տեղացու ապրուստը հոգում:

Գիւնէյստանի ամբողջ երկարութիւնը կտրելու համար ուղիղ երկու օր է հարկաւոր, ճանապարհը թէև ուղիղ է, բայց շատ քարքարոտ է և խորդ ու բորտ: Առաջին իշկանից մինչև երկրորդը հազիւ 40 վերստ տարածութիւն է, բայց մի օրուայ ասպարէզ է: Ծանապարհի զուարճալիութեանը խօսքը չկայ, եթէ կարելի լինի օգտուել դրանից. այդ ճանապարհին տեղի ունեցաւ մեր կառքի անուի ցրիւ գալը, իսկ առանցքը վաղուց

1) Արաքսի աւազանում երկու տեղ կայ ճիշտ նման դիբբով տեղեր, որոնք էլի Գիւնէյ են կոչուում. այս բառը համապատասխան է մեր «Արեւիք» կոչման, որը տրուած էր այժմուայ Մեղրիին՝ իբրև արեգդէմ երկիր. այդպէս են բոլոր Գիւնէ, կոչուած տեղերի դիբբերը օրինակ. Կաղզուանի մօտ հին Երտսխաձոր գաւառի մի մասը այժմ կոչուում է Գիւնէյ. այդպէս է կոչուում և Սեանայ լճի հիւսիս արեւմտեան ափի մի մասը:

էր ծուռել: Մենք նորից ստիպուեցանք մի փշտոնու հովանուն ապաստանելով՝ օրը մթացնել կառքը կարկատելով և այնքան հրաշալի ճանապարհները անցնել մութ գիշերներով, երբ բացի խիստ ձանձրոյթից հազար ու մի փորձանքների ենթակայ ենք լինում:

Դիշերուայ ժամի 11-ին հասանք Թասիւ կամ Թասիւշ¹⁾ Թրքարնակ մեծ գիւղը, սա էլ Գիւնէյի ամենամեծ և հարուստ գիւղերից մէկն է: Գտնւում է Մշով լեռան ստորոտում. որի շնորհիւ և նշանաւոր է այս գիւղի իւղն ու մեղրը ամբողջ շրջակայքում: Լեռը ջրաշատ է և գեղեցիկ արօտներով ծածկուած. սնուցանում է ոչխարի բազմաթիւ ընտիր հօտեր: Այս լեռան վրայ պատահում է «մշկապորտ» կոչուած այծեամբ. այնտեղ, ուր այս կենդանին նստում է, բուռում է մուշկի հոտ. առում են շատ դուրեկան հոտ է և այծեամբ հեռանալուց դեռ երկար ժամանակ յետոյ էլ հոտը չի վերանում: Պարոնիկները այս լեռան կռահի՝ Մաշուկ են անուն տալիս, հայերէնում յայտնի է Մշկուենաց լեռներ անունով: Գործնական հասարակ անունն է Մշով-գաղ: Սրա հիւսիսից է հոսում Զունսս գետը, որը միանում է Կըզըլ-սուին, որը Թափւում է Նըսախի մէջ:

Թաւրիզից Սալմաստ գնացող ճանապարհը սուղեղնաձև է ընթանում, Թասիւշ գիւղը գտնւում է աղեղի ամենաձգուած կէտում, որից յետոյ ճանապարհը ուղղւում է դէպի արևմտահարաւ: Գնալով՝ լեռները մօտենում են ծովափին այնքան որ մնում է հազիւ մի փոքր տարածութիւն. հէնց այդտեղ է Ռախտարխանայի նշանաւոր կիրճը, որտեղ վերջանում է Գիւնէյը և սկսւում Սալմաստը: Սրանից մի փոքր վերև, խոր ձորերով մի նեղ ճանապարհ է բաժանւում դէպի Խոյը: Կիրճը միակ ճանապարհն է դէպի Թաւրիզ, դրա համար էլ այդտեղ է հաստատուած եղել մաքսատունը, երբ Դիլմանում չկար այդ հաստատութիւնը դեռ ևս:

Սակայն նա ոչ թէ մաքսատան տեղ էր ծառայում, այլ գարձել էր կատարեալ աւազականոց, խուզարկւում էր ամեն անցորդ անխտիր թէ ապրանքների հակերը և թէ խեղճ ճանապարհորդի կապոցը. մաքսային տուգանքի էր ենթարկւում ամեն բան: Կատարեալ կամայականութիւն էր տիրում, պարսիկ պաշտօնեայի անյազ կողոպտելու ունակութիւնը չափ ու

1) Հին Հայաստանի Պարսկահայք կամ Ատրպատական նահանգի Տեւոնշ գաւառը այստեղ է գտնւում, Կապուտանի հիւսիսային ափին. հաւանօրէն այդ անունն է՝ որ մնացել է յիշուած գիւղի վրայ. Թասիւ են արտասանում, բայց գրում են Թասիւշ:

Տեսուէ և Թասիւշ շատ մօտիկ նմանահնչիւնութիւն ունեն:

սահման չէր ճանաչում այլևս, մինչև որ ազգարնակչութեան քանիցս կրկնած միահամուռ բողոքները լսելի եղան վերջապէս ու տուած կաշառքները անգոր եղան, այն ժամանակ ոչնչացաւ այդ հաստատութիւնը բեկլիացիների ձեռքով, որի տխուր պատերը՝ առանց ծածկի, դեռ սարսափեցնում են անցորդին: Մեծ շինութիւնը այժմ քարուքանդ է, բայց կողոպտուածները էլի վախով են անցնում այդ չորս քայլ տարածութիւնը: Այժմ էլ ճանապարհի ամենաերկիւղալի տեղերից մէկը Ախտարխանայի (նաև Ռախտարխանայ) կիրճն է:

Ախտարխանայի կիրճի դէմը, ծովի միւս ափին փռուում է Փռչաւուշի երկար թերակղզին ուր սա կազմում է Կապուտանի հիւսիսային՝ կտուցածե ծոցի մի կողմը—հարաւային ափը, թերակղզին ձգւում է արեւմուտքից արեւելք և վերջանում է Սուրաթ հրուանդանով:

Սալմաստ մանկիս ճանապարհորդին թւում է, թէ իջնում է. և իրօք Սալմաստի տափարակը աւելի ցած է քան Գիւնէյստանը, բայց եղանակի կողմից նրանից ցուրտ է, որովհետեւ գիրքն ուրիշ է, լեռները հարաւահայեաց չեն, թէև երեք կողմից պատնէշի նման շրջապատում են դաշտի բոլորտիրը՝ Գիւնէյստանի գիրքը բարեկաշոյ է պտուղների համար, իսկ Սալմաստինը՝ հացահատիկների համար:

Սալմաստի դաշտը սկսում է մի աւագոտ տարածութիւնով, որ տեղ անապատ է գրեթէ՝ բնակութիւնից զուրկ. այդտեղ աճում են մի քանի տեսակ բոյսեր, մի տեսալը աղի համուռի և հէնց հողն էլ աղի, հաւանաբար ծովի ջուրը մի ժամանակ այդ մասը ողողել է:

Բոյսերի մի ուրիշ տեսակը շուռն է կոչւում, ունի հաստ բուն և ճիւղեր, բաւական բարձրանում է, չորանալուց յետոյ մեծ դէղեր կազմած կրակ են տալիս, մոխրի մէջ գոյանում է քարի նման մի սև զանգուած՝ մեծ մեծ ծակոտիներով, այս քարը կոչւում է Կալիանդաշի 1), արտահանում են դէպի Ուլմիս, ուր սարգայի պատրաստութեան ժամանակ դործ են ածում:

Մտանք վերջապէս գեղեցիկ Սալմաստը. սարփարաստները սարսափելի կաշառակերութեան այս կլասիք երկիրը, որի մասին այնքան անգամ գրուել է, և որը, սակայն դարձեալ ֆնում

1) Այս նիւթը պատրաստում են և ուղարկուք կոչւած բոյսից, որը գերեզմանատեղերի յատուկ բոյսն է. պարսկերէն ասում են սպանդ, նոյնը և մենք ենք զործածում: Սպանդից սամբղայի քար են հանում Բարանդուղում միայն, որովհետեւ դժուար է այնտեղ բերել Սալմաստի կալիանդաշին:

է իւրեւ հրապուրիչ չաղ պատառ ի բնէ կաշառ (ջառմա) ուսող պարսիկ պաշտօնեաների:

Ջահվար աղայի խայտառակ մահից յիտոյ ցրիւ են եկեւ Աւգոյիների աւազակաբարոյ քրդերը, որոնք պատիժ էին դարձել խաղաղ ազգաբնակութեան գլխին, գլխաւորապէս թուրք շիւղացու: Կարծոււմ էր, որ նրանք սարսափելի վրէժ պիտի լուծեն, իրանց աղայի սպանման համար, ամբողջ Սալմաստից, սակայն այդ չեղաւ, որովհետեւ կառավարութիւնը օր առաջ ձիաւորներ էր ուղարկել: Հակառակ սպասածին ձիաւորները այս տարի իրանց շատ կարգին էին պահում. ոչ այգիներում գողութեան էին գնում և ոչ ճանապարհներին կողոպուտներ անում, միայն իրանց ձիաների համար յարգ էին վերցնում ցանկացած տեղից: Այս ձիաւոր զինուորների հրամանատարն է երիտասարդ իշխան Բէյօիւք խանը՝ նախկին յայտնի աղստամբ և այժմ ծերունի Ռահիմ խանի միջնակ որդին. սա աշխատում է զինուորական կարգ ու կանոն մտցնել իր զնդի մէջ, և այս բանին պէտք է վերագրել, որ ձիաւորները իրանց լաւ էին պահում:

Հետզհետէ քաղաքի կերպարանք է ստանում Սալմաստի գլխաւոր կենտրոն Դիլիման գիւղաքաղաքը: Այստեղ իսկոյն աչքի էին ընկնում բազմաթիւ ուսաստանցի թուրքեր, որոնք եռանդով զէնքեր էին գնում. նրանք իրանց տրամադրութեան տակն ունեն բաւական մեծ գումարներ և գնում են ամեն պատահած հրացան՝ առանց երկար ու բարակ նայելու, թէ ի՞նչ տեսակի է. Գնած զէնքերը Խոյ-Շահթախտի ճանապարհով անց են կացնում սահմանը. իմաց տրուեցաւ մաքսատան կառավարչին, բայց բռնել չկարողացան. նրանք զէնքերը տեղաւորում են ուղտերի փալանների մէջ և դիշերով ճանապարհ գնում: Տեղի թուրքերը խեղճ են և իրանց ունեցած զէնքերն էլ բարձր զնից շրացած, ծախում են: Իրօք խեղճ ու խաղաղածէր է սալմաստեցի թուրքը, նա իր վայրենի բնազդները թողել է, երեւի ենթարկուելով կլիմայական ազդեցութեան. այսպէս է և ուրմիացի թուրքը: Սալմաստի հայերը ունեն բաւական պատրաստութիւն՝ զիմադրելու կոտորածի ամեն մի փորձի: Ամբողջ Պարսկաստանում այս միակ անկիւնն է, որը կարող է պաշտպանուել հայ թուրքական ընդհարումների ժամանակ՝ եթէ պատահի տեղիս մանաւանդ հայաբնակ գիւղերը ընդդիմադրութիւն ցոյց կը տան: Նրանք յաճախ գործ են ունեցել թալան տանող աւազակ քրդերի հետ և վարժուել են հռիւծների: Պէտք է խոստովանել, որ եկուոր հայերը նման

դէպքերում, միշտ առաջնորդողներ են եղել, տաճկահայր քաշութեան օրինակ է ծառայում:

Ժողովրդի տնտեսականը շատ վատ էր այս տարի, միայն դէմի (զառիվայր) արտերն էին լաւ արդիւնք տուել. իսկ ջրովի արտերը արդիւնք չեն տուել: Արդէն Սալմաստը հացաբոյսի մշակումով է ապրում և մէկ էլ Ռուսաստան պանդխտելով, այդ երկուսն էլ չկային, հետեաբար և հացի գինը սուղ էր և ժողովուրդը նեղոււմ էր: Քաղցած քրդերի բազմութիւնը լցուած էր Դիլիմանի շուկան. զրանք քրդերի երկրագործ դասակարգից էին, որոնց վիճակը միշտ էլ քաղցածութիւնն է, որովհետեւ անհող «մրիբաներ» են:

Սալմաստի հայերի կրթականը միշտ նախանձելի է եղել համեմատած Պարսկաստանի ուրիշ գաւառների գիւղերի հետ. սակայն այս տարի, թէև արդէն սեպտեմբերի կէսն էր, բոլոր դպրոցներն էլ անկերպարա՝ վիճակի մէջ էին: Անցեալուսն, տարուայ վերջին հեռացան բոլոր դրսեցի ուսուցիչները և նըրանց տեղերը դատարկ մնացին. իհարկէ պատճառը չափազանց չնչին վարձատրութիւնն է, թէև պակաս չափով չաղդեց կովկասահայ դպրոցների բացուելը: Յայտնի Աւտիսեանի թեմական տեսչութիւնից յետոյ դպրոցները միշտ ետ են գնացել. մինչև որ մի արմատական բարեփոխութիւն չլինի ուսուցիչներին կանոնաւոր վարձատրութեան և դպրոցների նախահաշուի աւելացման խնդիրներում, գործը միշտ կաղնիկաղ կը ընթանայ: Վերջերս նամակով իմացուեց, որ Ռոստովում ապրող սալմաստեցի հարուստները կազմել են մի ընկերութիւն՝ բաւական գոհացուցիչ դրամապլանով և իրանց վրայ են առել ամբողջ Սալմաստի դպրոցների նիւթականը: Ինչ խօսք, որ գործի կանոնաւոր և յարատեւ ընթացքը, կտրճ ժամանակում, աչքի դարձող արդիւնք ցոյց կը տայ: Արդէն երկու տարուց ի վեր սաւրացի հարուստ Յովնանեանները տարեկան 300 բուլբի էին յատկացնում իրանց գիւղի ուսումնարանին: Այնքան հարուստ սալմաստեցիներ կան Ռուսաստանում, որ շատ հեշտութեամբ կարող են հոգալ բոլոր դպրոցների ծախսը:

Սեպտեմբերի վերջին կիսատ-պռատ կազմուեցին Հովթիւմնի, Մալհամի և Ղալասարի դպրոցների ուսուցչական խմբերը. յետոյ պիտի կազմուէին Փայաշուկի և Սաւրայի խմբերը. իսկ միւսները յայտնի չէ:

Սալմաստի զուտ հայաբնակ գիւղերից Փայաշուկը ներկայումս շատ տխուր պատկեր է ներկայացնում. Բաֆֆիի հայրենի գիւղը բարոյապէս և նիւթապէս քայքայոււմ է, նիւթապէս քայքայոււմ է, որովհետեւ սրիկայական դէպքերի պատ-

ձառով տուած մեծ տուղանքներից տչքը չի բաց անում. սրան կը հետեւի անշուշտ և բարոյական անկումը: Փայաջուկն էլ ուզեց Հալթիվանի նման հողերը գիւղատէրերից գնել և ազատ սեփականութիւն տրամենել, և արաւ էլ, սակայն այժմ բոլորը նորից ձեռններիցը դուրս է եկել: Ինչո՞ւ, նրա համար որ աւտոկ բուն են դրել մի խումբ ենիւարներ, որոնք ոչ մի հիղինականութեան չեն կնծարկում. ապրում ւն դիւղայիների հաշուին, իրանց քէֆի ուզածի պէս: Փշացել է կանանց բարոյականը, ջնջուել նախապետական ամօթխածութիւնը: Եւրանցից շատերը գինեվաճառութեամբ են պարապում. և ինչ էք կարծում, հազիւ 200 տուն ունեցող այդ դժբախտ գիւղը ուղիղ 30 գինետուն ունի... Կնացած ամեն բան էլ սրանից պէտք է դատել: Ամեն մի դժբախտ դէպք սովոր է այս գիւղում պատահել, եղբայրասպան կռիւներ, «գիշերային արշաւանքներ», ենիւարական տուղանքներ: Բաղմաթիւ գինետուններ դէպի իրանց են քաշում ամեն կողմից հարեցող թուրքեր, որոնց գինի կամ օղի մատակարարողը կին է կամ նորատի հարս: Ո՛ր սալմաստեցուն հարցնես, հարիւրաւոր տխուր բաներ կը պատմի այս գիւղի համար: Այս բոլորից յետոյ, շատ բնական է, որ գիւղը անբարոյականութեան վայր կը դառնայ: Եւ մինչև այսօր ոչինչ չի գրուել այդ մասին:

Ինչքան անպատուաբեր է մեզ համար, որ Բաֆֆիի հայրենի գիւղը այս վիճակին է հասել մի խումբ սանձարձակ մարդկանց շնորհիւ, որոնք երբեմն մի սուրճ զործի են ծառայելիս եղել: Այդ փոքրիկ բռնաւորները կամ տիրանները վայր գցեցին «յեղափոխականի» անունը:

Մեր չորս օրուայ ճանապարհորդութեան ընթացքում ականատես չեղանք ոչ մի դէպքի կամ իրողութեան, որ մեզ յիշեցէր պարսից կառավարութեան գոյութիւնը. ման եկէք ամբողջ Սալմաստի 75 գիւղերը, որոնցից շատերը 3—4000 բնակիչ ունեն, բայց երբէք չէք հանդիպի կառավարութեան մի ներկայացուցչի, մի պաշտօնեայի: Միայն գաւառի կենդրոն Դիլման փոքրիկ քաղաքում դուք կարող էք հազիւ ուրիմն տեսնել ձեր փնտրածը: Այս ետ ընկած անկիւնում կան կառավարական երեք հաստատութիւններ՝ պոստ-հեռագրատուն, մաքսատուն և դադարան. առհասարակ յայտնի են նման հաստատութիւնների օրիգինալ անկանոնութիւնները ամբողջ Պարսկաստանում, իսկ անշան և խուլ անկիւններում արդէն շատ հետաքրքիր են դառնում: Բաղմաթիւ են դէպքեր, երբ, օրինակ Սալմաստից Ուրմիա, կամ Թաւրիզից Սալմաստ արա-

գընթաց» պոստային էշերը նամակը աւելի շուտ են հասցրել քան հեռագրատան պաշտօնեաները՝ հեռագիրը՝ Օհ, դանդաղաշարժութիւնը պարսիկ պաշտօնեայի՝ անտանելի է. ծալապա-
տիկ նստած պաշտօնեան, իր աֆիօնամոլութեամբ դժգոյն դէմ-
քով ու մարած աչքերով միթէ կարող է էդիսընի գործիքին
ծառայել: Իսկ բելգիացիների կատարած բարեփոխութիւնները
դեռ չեն թափանցել մութ և հեռաւոր անկիւնները, ուր դարձ-
եալ հաղորդակցութիւնները անզրջրհիղեան ձևերով են կա-
տարում:

Երկու շաբաթից ի վեր, մի անհասկանալի պատճառով,
Թաւրիզի պոստը Սալմաստում չէր ստացւում. վերջապէս հե-
ռագրուեց, թէ իր ժամանակին կըստացուի. եկաւ պոստը. կա-
ռավարիչը արդէն շատ քիչ է դալիս իր պաշտօնատեղը, դործը
կատարում է նրա ծառան, բայց արի տես, որ նա էլ այդ բո-
ւէին անհետացել է, ոչ ոք չի իմանում նրա տեղը, բաւական
մեծ բազմութիւնը սպասում է, ախր չէ՞ որ ամենքը սրտա-
տրոփ նամակների ևն սպասում կովկասից, ամինքը պանդուխտ-
ներ ունեն այնտեղ, և այնտեղ կրակի ու թալանի ասպարէզ է
դարձել վաղուց: Շնչակտուր ու քրտնաթաթախ եկաւ, հասաւ
կառավարչի ծառան, խեղճը մի քիչ շփոթուեց, ձեռները դող-
դողում էին, կապոցների կապերը չէին հպատակում նրան,
որ աշխատում էր մատներով կտրել, թէ և մկրատը առաջը դը-
րած էր. բազմութիւնից մէկը խեղճին գլխի գցեց...

Նամակներն ու ծրարները բաժանուեցին: Դրսի մարդիկ
և վաճառականները գնացին, մօտեցան հասարակ գիւղացիներ-
ը, նրանք էլ ամէն մի նամակին 4 շահի վճարեցին ու ապա
ստացան, «ինչո՞ւ այդպէս» հարցրի նրանցից մէկին. «այդպէս է»
պատասխանեց նա, մի քիչ էլ զարմացած իմ հարցնիլու վրայ:
Յետոյ տեղեկացանք, որ գիւղացիներից շատերը, մանաւանդ
հեռաւորները, չեն կարող ժամանակին գալ, իրանց նամակները
վերցնել, այդ պատճառով պարտաւորւում են 4 շահի վճարել իբրեւ
«պահիւլաւարձ» եթէ նեղութիւն չքաշեն, չպահեն, չէ՞ որ կարող
են կորչել... Այդ պոստատան (պոստատուն ասելը սխալ կը լինի.
պէտք է ասել պոստախանութ, որովհետեւ խանութների շար-
քից մէկը ծառայում է իբրեւ պոստատուն) ծառան ամսական
ստանում է 3 թուման (ճիշտ 5 ռուբլի) և օգտւում էր նման
աղբիւրներից. այս սովորութիւնը պարսից կառավարութեան
ամենահիւանդոտ կողմն է. ամսական ռոճիկը նրանց համար
նշանակութիւն չունի: Պէտք չկայ զարմանալու, երբ լսէք, որ
շատ բարձրաստիճան պաշտօններ դոյութիւն ունենան առանց
ռոճիկի, մինչև անգամ այդ պաշտօնը ձեռք բերելու համար ի-

րանք մեծ գումարներ են վճարում: Այս մասին շատ անգամ գրուել է մեղանում: Զոռաանամ մի նշանակելի իրողութիւն ևս յիշատակել: Անցեալ տարի Դիմանի և Ուրմիայի պոստամոնէրը սկսել էին մարկայի ընդարձակ վաճառակոնութեամբ, իսկ ուրիշ տեղերից ստացուած նամակների մարկաները պոկում էին: Սկզբում չիմացուեց այդ գաղտնիքի պատճառը, սակայն յետոյ պարզուեց. այդ մարկաները նրանք կը պոկուէին նամակներին (Պարսկաստանի շատ տեղերում մարկայի փողը յանձնում են պաշտօնեային, նա մարկան կպցընում է և ուղարկում), կնիքը խփում բանեցրուած մարկայի վրայ նորից և ուղարկում: Խոկ երբ տրանք էլ վերջացան, այն ժամանակ Ուրմիայի և Սալմաստի նամակները առանց մարկաների էին ստացուում, երկու տեղի պաշտօնեաները պայմանաւորուել էին: Այսպէս տեղեց ամիսներ, և այս եղծումի պատճառն այն էր, որ մարկաները վերջացել էին... Ինչքան շատ է գրուել այստեսակի բաների մասին, բայց դարձեալ կարելի է գտնել հազարաւոր նման եղծումներ: Հազիւ հազ սկսած կառավարական բարենորոգչութիւնը մինչև ամեն անկիւնները թափանցի, դեռ շատ ջուր կը հոսի լեռներից դէպի ծով, դեռ շատ քամիներ կը դան, կանցնեն այս դժբախտ երկրով:

Սալմաստում այդ օրերը առանձնապէս թուրքերի մէջ խօսակցութեան առարկայ էր դարձել մի դրօշակ. այդ դրօշակը տնկուած էր Հալթիւմ գիւղում, պ. Մարտիրոս Փիրանեանի տեսչութեան յանձնուած «Զուիցերական կրթական պատասխարանի» շինութեան վրայ. նախադգուշական մի անմեղ գործ, բայց արի տես, որ ժամանակը խիստ վատ է. լուրերը հասան մինչև Ուրմիա և Թաւրիզ, «հայերը ապստամբել են, դրօշակ են բարձրացրել» խօսում էին թուրքերը. թէ ինչպէս էր ազդել այս դէպքը խիստ երեւակայող թուրք խուժանի վրայ, երևում է այն հազար ու մի պատմութիւններից, որ բերնէ բերան տարածուեց Ուրմիայում. սկսեցին լուրջ երկիւղներ կրել, մինչև անգամ պատրաստուել դիմադրել հայ կաշաղներին, որոնք հազարներով լցուել էին ժողովայն ձորերը. մի պոշաւոր սուտ, որը վերջապէս սանձահարեց մի քանի սրիկայ գրգռիչներին... Դրօշակը ստիպուեցին ցած առնել:

Առաջ քան դէպի Ուրմիա անցնելը կ'արժէ մի քանի խօսք ասել Հալթիւմ գիւղում եղած օտար հաստատութիւնների մասին. պատուելի Մարտիրոս Փիրանեանը նորերս Հին Քաղաքից

(Քէօհնա Շահար) տեղափոխուեց այս գիւղը՝ իր կրթարան պատասպարանով:

Այս հաստատութիւնը հիմնուել է պ. Փիրանեանի ջանքերով՝ 1903 թուին. անունն է «Սալմաստի Զուլցեբրական կրթարան պատասպարան». ծախսը հոգում է Զուլցեբրայի Յիւրիս բաղաքում հիմնուած մի ընկերութիւն՝ նախագահութեամբ դոկտօր G. von Benoit-ի. նոյն բաղաքում ամեն տարի գերմաներէն լեզուով Ընկերութեան գործունէութեան անդեկագիրը հրատարակում է, «Schweizerische Missionsarbeit in Persisch-Armenien» 1905 sept. որից իմանում ենք, որ առաջին տարուայ ծախսը 4000 ֆրանկի է հասել, վերջին տարուայ տեղեկագրի մէջ ծախսը աւելի կրճատուած է՝ որքերի պակասութեան պատճառով: Դրա համար էլ պ. Փիրանեանը, այս տարուանից սկսած բաց է արել աղջկանց դպրոց: Հաստատութեան մէջ պաշտօնավարում են երեք վարժուէիներ, մէկը զուլցեբրուէի՝ օր. Marie Brennwald, որ սկզբից եկել է Սալմաստ, ծառայում է շատ չնչին ուճիկով, աւանդում է գերմաներէն (մեծ սաներին) և ձեռագործ, սովորել է հայերէն և ամեն կերպ ընտելացել է գիւղական կեանքի. պատասպարանի տնտեսական հոգսը ամբողջապէս նրա վրայ է ծանրանում: Կարելի է յուսալ, որ այս հաստատութիւնը կարողանայ օգտակար լինել, Հաստատութիւնը թողնում է մի խաղաղ և աշխատող ընտանիքի տպաւորութիւն: Պ. Փիրանեանը քարոզութիւն էլ է անում:

Միւս հաստատութիւնն է «Սալմաստի Շուէդական որրանոց-վարժարանը»-ը. հիմնուել է 1902 թուից, պահում է 12 աշակերտուէի որբեր, Հաստատութեան կառավարիչն է օր. Էլին Սունդվալը, որ կանոնաւորապէս տիրապետում է հայերէնին, որովհետեւ վաղուց է հայերի մէջ գտնւում, եղել է Կովկասի շատ քաղաքներում և Թաւրիզում: յարգելի օրիորդը այս 4 տարուց ի վեր, ինքը միայն իր վրայ է առել այդ հաստատութեան բոլոր ծանրութիւնը. մի անձնաւորութիւն չպիտի կարողանայ կանոնաւորապէս բաւականութիւն տալ որք սանուհիների նիւթական և մտաւոր պահանջներին. ուստի մաքուր հագնուած և «չաղացած» ողջիկները մտաւոր կրթութեան կողմից թոյլ են: Հաստատութեան տարեկան ծախսը 600 թիւմանի է հասնում:

Շնորհակալութիւն այս երկու փոքրիկ ազգերի մեզ ցոյց տուած օգնութեան համար:*)

*) Պղծալի «ազգ իր երեկայական «կուլտուրականութեամբ», որ միայն ենթերիններ, կեղեքողներ և սրիկաներ է ուղարկում գիւղերը, իսկ

Մօտ մի շարաթ Սալմաստում մնալուց յետոյ ճանապարհ ընկանք դէպի Ուրմիա. կառք ճարելլ շատ դժուար է, ուստի վերցրինք «բաղաւշիների» ձիեր, որոնք ամեն շարաթ երթեկոււմ են և ապրանքներ են փոխադրում: Թողինք ծառաշատ ու զիւղաշատ Սալմաստը, դուրս եկանք ընդարձակ ու մրգաւէտ չիմանները, որոնք տարածւում են արևելեան կողմը, դէպի ծովը: Այդ հիւանալի տափաստանները երկու մասի են բաժանւում, աւելի ընդարձակը կոչւում է Դըրիշլի Ձիման, միւսը՝ Մինասի Ձիման. այսպէս է կոչւում իր արևելեան կողմում եղած Մինաս գիւղի անունով, որը զուտ թրքաբնակ է, թէև անունը ուրիշ բան է ասում: Ձիմանների ծովափնեայ մասում իրար մօտիկ դուրս են ցցուած բազմաթիւ քարաժայռեր, իրանց արանքում դարձեալ տարածւում է չիմանը՝ նեղ շերտերով: Այս լեռները փեշեր չունեն ամենեկին, այսքան բազմաթիւ և իրար մօտիկ լեռները պէտք է կաղմէին ձորեր, նեղ ու քարքարոտ. սակայն ինչպէս ասացինք, հէնց որ լեռը մօտենում է չիմանի մակերևւոյթին, սկսւում է ուղիղ տարածութիւն՝ հաւասար միւս ընդարձակ տարածութիւնների բարձրութեանը. շատ հաւանական է կարծել, որ այդ արանքները մի ժամանակ ջրով ողողուած են եղել:

Դէպի Ուրմիա տանող երկու գլխաւոր ճանապարհ կայ. մէկը, աւելի բանուկը կտրում, անցնում է Դըրիշլի Ձիմանը լայնութեամբ և մտնում է Սախկալ-Թութան կիրճը, իսկ միւսը մտնում է Մինասի Ձիմանը, ոլորւում է լեռների մէջ և միանում է առաջինին՝ Սախկալ-Թութան անցնելուց յետոյ: Աւելի ղեղեցիկ է այս ճանապարհը. իրար մօտիկ ցցուած են Փոչաւուշ, Մինաս, Հաբաշ, Մինաշա, Քաւ և Թամար լեռները. արանց արանքներից շերտ շերտ կապուտին է տալիս կապուտանը, որի մէջ երկարում են Սուրաթ և Բուկալի հրուանդանները. երբեմն, լեռների միօրինակ գորշութեան մէջ, երևում է մի պատառ կապոյտ ջուր, այս հսկադիր պատկերը տեսարանին տալիս է անօրինակ տեսք, անցնում էս մի քանի քայլ, կապուտակ շերտը մէկ անգամից ընդարձակւում է և տեսարանը փոխւում է: Կարելի է ասել, ամեն մի հարիւր քայլ այնպէս է փոխւում տեսարանը, որ ոչնչով չի նմանւում նախորդին. բազմազանութիւնը գեղեցիկ է. իսկ երբ հեռուից, կապուտանի միւս ափից երևում է Գիւնէյի մշուշապատ լեռների շարքը

իսկական կուլտուրան մուրում է ուրիշներից, փշրանքներ սպասում Ահա ռը է հասցրել մեզ Դուլղուրութիւնը, պարծենկոտ, կեղծ դաստիարակութիւնից այլանդակուած հայեր!

Մ. Լամբ.

հանդիպակաց ուղղութեամբ, տեսարանն էլ աւելի հիանալի է դառնում:

Մինք անցել էինք երեք աղաջ (մօտ 20 վերստ) ճանապարհ և մօտենում էինք Կուշչիի նշանաւոր գեագիւղին. ճանապարհը պարզ երևում էր իր բոլոր պտոյտներով՝ մինչև վերելքի ամենաբարձր մասը, թէև բաւական հեռու տօբածուծիւն էր: Ծանապարհի ամենահետու և բարձր մասը յանկարծ սկսեց սևանալ, մենք կարծեցինք, թէ նախիր է գալիս, սակայն հեռագիտակը պարզ ցոյց տուեց, որ զրանք նախիր չեն այլ մարդկանց. մի ահագին բազմութիւն, բոլորն էլ ոտքով. լեռան միւս կողմից դեռ շարունակում էին գալ: Արդէն վատ նախազգացումներով առգորուած, որ արդիւնք էր ժամանակի տխուր դէպքերի ազդեցութեան, մենք, բոլորս էլ զարմացած և միաժամանակ վախեցած, իրար նայեցինք. թուրք ձիապանները նկատեցին մեր երկիւղը, բու համանայ դէր, պարեն» (այս ի՞նչ բան է, պարեն) հարցրին մեզ. մենք ոչինչ ասել չկարողացանք: Միզ հետ եղող ասորի բժիշկը դիտարկով մէկ էլ նայեց և յանկուրծ «հա, հա, հա», ասաց, «ըննի շապնայ մինուփրեթ Օսմանլու բիկինայ» (սրանք Տաճկաստանից փախած ջէլճներ են) ասաց նա իր ընկեր ասորիին, նոյնը յետոյ մեզ հայերէն կրկնելով: Ջէլճները Տաճկաստանում ապրող ասորական մի ցեղ է, կառավարութիւնը ճնշում է նրանց, իսկ քիւրդերը, իրանց շարունակական թալաններով, նրանց յուսահատեցրել էին վերջապէս, ուստի թողել էին ամեն լան և մերկ ու քաղցած Պարսկաստան անցել: Ուրմիայի փողոցները մի քանի շաբաթ սրանց համար պատսպարան էին դարձել. այժմ էլ մի մասը գիւղերում էին ցրուել, իսկ այս մեծ խումբը մտադրուել էր Կովկաս գաղթել: Այս մասին արդէն Սալմաստ լուր հասել էր: Մենք հանգստացանք, Կամաց կամաց միզ հասաւ անօրինակ կարաւանի սկիզբը. ամեն հասակի ու սեռի արարածներ, բոլորն էլ կիսամերկ, արեւից խանձուած, բոլորն էլ միագոյն շորերով փաթաթուած. ոչինչ կար հետները. փոքր երեխաներին քամակները կապած, մի փայտ ձեռներին, գնում էին նրանք դանդաղ, առանց կանգնելու. սարսափելի էր նրանց դէմքերը, բերանները կիսաբաց, միայն առաջների շարքն էր սպիտակ: Կանանց գլուխները ծածկուած էր, իսկ աղջիկները, կարելի է ասել, գլխաբաց էին, նրանց գագաթի վրայ կար մի բոլորի շորի կտոր, որը բարակ կապով ծնօտի տակն էր կապած: Իսկապէս դժբախտների մի ժողովածու էր, որ անցնում էր մեր առաջից, մենք կանգնել էինք, նրանց ճանապարհ էինք առիւս, մի քանիսը, ինչ որ խօսքեր ասելով, ձեռները մեզ

պարզեցին: Երեխաները թափուեցին մօտիկից հոսող առուի վրայ, մի քանիսն էլ գաղտազողի մտան սեխաստանի մէջ. տէրը մի քար վերցրեց, նրանց բոլորին դուրս փախցրեց. Մեր ուղեկից ասորիները խօսեցին նրանց հետ, ըսյց շատ բան չըհասկացան, նրանց լեզուն ուրիշ գաւառաբառ էր և քրդերէնով խառն: Գրեթէ բոլոր մեծերը իրանց քամակներին ունէին փոքրիկներ կապած, թէև սեպտեմբերի վերջերն էր, ըսյց տօթը նեղում էր խեղճ փոքրիկներին, նրանք բոլորն էլ գլուխները հտ էին ձգել, ամեն բանով նման էին թափառական բոշաների, մենք այդպէս էլ պիտի կարծէինք, եթէ մեզ ասող չլինէր նրանց մասին:

Վերջապէս ցած ու ցրիւ եկան անցան բոլորը, համարեցինք, երկու հարիւրից անցաւ: Հեռուից ճանապարհը մեր ետեւում դարձեալ սեին էր տալիս: Դժբախտները չէին կարող հասնել Սալմաստի գիւղերից մէկն ու մէկը. օրը Երեւոյսնում էր. երեւի գիշերը չիմաններում կը մնային. թշուառները հացի պաշար էլ չունէին հետները, լինէ պիտի անէին...

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը. բարձրացանք աղբիւրներով առատ գետիւղը և շուտ եկանք դէպի Ուրմիա: Ծանապարհը շատ դառիւմայր է. այդտեղ հանդիսատես եղանք մի սարսափելի ծանր աշխատանքի. Արաքսի ափի բարահանքերից ջրաղացի քարեր էին տանում Ուրմիա, մօտ, 100 զոյգ կը լինէր. ամեն մի քարին մի զոյգ դոմէշ լծած. անասելի զըժուարութիւններով ցած էին իջեցնում սարից, պատահում էր, որ հսկայ գոմէշները անկարող էին լինում պահել նոյնքան հսկայ քարերի թափը, ու նրանց հետ միասին ճանապարհից դուրս էին դալիս. գլուխում կողքի հեղեղաուր, իսկ այդ տեղից դուրս բերելն էլ արդէն տաժանելի աշխատանքը տաժանապատկում էր: Եթէ լինէր կանոնաւոր ճանապարհ, որքան քիչ ջանք հարկաւոր կը լինէր:

Անցանք նեղ հորիզոնից դուրս, յանկարծ, մեր աչքի առջև պատկերացաւ աշխարհիս հազուագիւտ տեսարաններից մէկը. հրաշալի կուպուտանը իր տարածութեան մեծ մասով փռուած էր մեր ոտների տակ. մի քիչ հեռու, կապոյտ տարածութեան գրկում, երեխաների նման դուրս էին ցցել իրանց գլուխները բազմաթիւ մեծ և փոքր կղզիները. աւելի հեռուն, մեր դէմուդէմը, փռուած էր գեղեցիկ Գիւնէյստանը, Թաւրիզի ու Մարաղայի լեռները, իսկ մեր կողքին, կիսաշրջանաձև տարածւում էր Անդալի մահալը, շրջապատուած Միւրիւթ, Սոմայի, Բիւրդիստանի և Աղդաշ լեռներով. Դարբանդ, Բէհրութ և Կըզկալա հրուանդանները երկարում ծովի մէջ և աւելի բոլորը:

են դարձնում ցորենաշատ Անգալը: Ծոփն էլ, հեռաւոր երկրներն ու լեռներն էլ, Անգալն էլ, հրաշալի են, ու միայն... վայելողն է որ տխուր տպաւորութիւն է թողնում: Մէկ անգամից տպաւորութիւնը կորչում է, երբ մարդ թշուառ թուրք գիւղերը և նրանց էլ աւելի թշուառ բնակիչներն է տեսնում: Հասանք Կուշի գիւղը, ես ժամանակից օգտուեցի, վերցրի ձեռքի պայուսակ և դուրս եկայ թուրքերի մէջ: Յոյց եմ տալիս տեսարանները, լեռներն ու ծովը և տեղեկութիւններ հաւաքում, բայց նրանք ոչինչ չեն ուզում յայտնել. շրջապատել են ինձ և բոլորի ուշքը պսպղուն պայուսակիս վրայ է. փսփսում են իրար հետ. եթէ մէկն էլ մի կարճ պատասխան է տալիս իմ հարցին, միւսները սաստում են նրան և արգելում: Մտեցաւ մի սէյիդ, միւսները մի կողմ քաշուեցին. «Ինչո՞ւ ես դրում» հարցրեց ինձ ու միւսներին հրամայեց հեռանալ ինձնից: Երեւի Կովկասի դէպքերը հրէշաւոր հէքաթներով սրանց էլ էր հասել, ես դարձացայ և խոհեմութիւն համարեցի էլ հարցուփորձ չանել. նրանք, իրանց վառ երեւակայութեամբ, ինձ ընդունել էին իբր մի քաղաքական գործակալ, այդպէս ասաց ինձ մեր ձիւպանը միւս առաւօտեան, նրան խօսեցրիւ էին տեղացի թուրքերը, գուցէ ակնոցս, մօրուքս, գլխարկս և պայուսակս (որին նրանք «ջէրախանայ» էին կարծել), առիթ էին տուել նրանց այդ անհեթեթ կարծիքին:

Գիշերով կտրեցինք անցանք Անգալը, լուսաբացին հասել էինք դէմի Աղդաշ լեռնաշղթայի ստորոտը. օդը ցուրտ էր, մեր կարավանը դանդաղութեամբ առաջ էր գնում ծովափով, որի ալիքների թոյլ ձայնը մթութեան մէջ լսում էր: Հեռուից եկող ուղտերի զանգերի ձայնը, մեր գիշերային ճանապարհորդութիւնը՝ մեզ տեղափոխեցին հին ժամանակները, իսկապէս ամեն բան խորհրդաւորութեան ազդեցութեան տակ էր դնում մեզ, մէկ մէկ պատկերանում էին կարգացած արեւելեան ճանապարհորդութեանց նկարագրութիւնները. կարավանով ճանապարհորդութիւնը, ծովի ափով, գիշերանց, արեւելքին յատուկ մի հրապոյր է, որը չի կարելի ձեռք բերել ոչ մի կերպ ուրիշ տեղերում: 50-ից աւելի էր մեր ուղեկիցների և նրանց զբաւստների թիւը. և սակայն բոպէն այնքան տպաւորիչ ու խորհրդաւոր էր, որ ոչ մէկս չէինք խօսում, մինչև իսկ ձիւպաններն էլ իրենց անախորժ լոգէն, դէհ-ները կտրել էին: Ուղտերը դանդաղօրէն անցնում էին. մթութեան մէջ նրանք ստուերների պէս հրէշաւոր էին երևում. իսկ զանգակները, ճ, ինչ անուշ օրօր էին ասում մարդու երեւակայութեանը: Մենք վայելում էինք արեւելքին յատուկ այս հազուագիւտ հրապոյրը

մի տեսակ ներհի մէջ ընկղմուած, աչքներս կիսաբաց, Սակայն մեզ պահում էր և մի ուրիշ անակընկալ ևս. մինչ մենք մեր օրօն էինք ներհում, արդէն լոյսը առատացել էր և արշալոյսը ոսկեգօծել ու կղիւարնակ հաւքերը իրանց թափահարումն ու կանչն էին սկսել: Մօտիկ կղզիներից լսւում էր նրանց թևերի ձայնը շատ պարզ. իսկ բարեկոնեան երգասացութիւնը տարօրինակէս քաղցր էր հնչում մեզ: Արևն էր պուկաս միայն, որ բնութեան հոյակապ սքանչելիքը արդէն ստրկացնէր մարդու տկար երևակայութիւնը իր վեհութեան հանդէպ: Կըզ-կալա հրուանդանին հասած չհասած, որտեղ ճանապարհը ուղիղ ծովափն է բերում, արևը «ծաղկեց» իր աննկարագրելի փայլով. ինչ գեղեցիկ էր Կապուտանը, իր մշուշ շղարշով, արևի անդրանիկ շողերի մէջ, իր ժպիտներով արևի անդրանիկ փայլի մէջ: Միծ լճերի տեսարանը՝ արևածագի կամ մարքի ժամերին, աւելի հրաշալի ու չքնաղ է քան ծովերի՝ նման տեսարանները որոնք միայն վեհութիւն ու պատկառանք են ազդում, մինչդեռ լճերը, իրանց շրջապատի տեսարաններով, որոնք չեն ծածկւում հորիզոնի տակ, այլ գեղաբերական ներութիւններով ու յատուկ ցուցադրւում են ձեր հանդէպ, պատճառում են և՛ հրճուանք և՛ քնքշութիւն, և՛, ինչպէս ասում են, Գրացիա ու նազանիութիւն միաժամանակ, որոնք խաղում են մեր արեւելցիների սրտերի հետ. այնինչ ուղիւնս սի տեսարանը կարող է մեզ դուր չգալ ու վախեցնել...

Այս համեմատութիւնը առաջ բերեց ասորի բժիշկը, որ նոր էր վերադառնում Ամերիկայից, նրա ասելով ոչ մի տեղ այսպիսի գեղեցիկ տեսարանի չի հանդիպել, թէև եղել է շատ շատ տեղեր: Մեր ձիապանը, որ մեզ մի քանիսիս կովկասցի էր ընդունում, ինքն էլ յայտնեց իր հիացումը անպաճոյճ խօսքերով, որին կպցրեց մի քանի ակնարկութիւններ հայ-թուրքական յարաբերութիւնից.—«Սահաբ ¹⁾ նա խճշ դի, բախ բիզիմ բու Իրանդա հար զադ դա բէլա եախշի դըր. ամա ինդի բի օրթալըխ... օ թայդա սիզ եախշի օլմադի»... (պարոն, ինչ լաւ է. տես, մեր այս Իրանում ամեն բան էլ այսպէս լաւ է, բայց հիմա որ մէջտեղը... այն կողմում (Արաքսի միւս ափում) դուք լաւ գործեր չէք տեսնում. գիտեմ, բարձրութիւնդ նրանցից չէք, բայց դարձեալ լաւ բան չեղաւ...): Նա իր խօսքը կտրեց նոյնպէս անկապ կերպով, ինչ-

¹⁾ Պարսկապտանում թուրքերը կրոպական տարազով ամեն մարդու էլ սահաբ, արբաբ, ադա և այլ կոչականներ են տալիս. այս բոլոր բառերի իմաստը մէկ է և համապատասխանում է «տէր» բառին—պարոն:

պէս և սկսել էր. աշխատեցի խօսեցնել և խօսել, բայց այդ բոլորէն նրա մեծ եղբայրը բարկութեամբ խփեց նրա թիկունքին և իբրև թէ բանի դրաւ:

Այս ակնյայտնի զգուշութիւնն ու ծածկամտութիւնն վատ ազդեց և փչացրեց մեր հիանալի տրամադրութիւնը...

Վերջապէս անցանք Ադ-Դաշ-Կըզ-Կալան ու մտանք Ուրմիա. ամենագնացիկ ու պտղաբեր մի դաշտավայր՝ բարձր լեռներով շրջապատուած: Ծովափին ցցուած է մի մեծ քարաբլուր Զամբիւլ-դաղ անունով. իսկ դաշտի կետրոնում ցցուած է Բախշի-կալան, որը իբր թէ ստորերկրեայ անցք ունի մինչև Կըզ-Կալան, որի միջով առաջինի երիտասարդ տէրը սիրային յարաբերութիւն է ունեցել վերջինի տէր իշխանուհու հետ: Բարձրացանք Կըզ-Կալան, յայտնուում են աղիւսի հետքեր մեծութիւնը—է ուռնակաւ քառակուսի արշինի: Այս լեռը ինչպէս և մօտիկ Քէշիշ դաղն ու Գեշ-Աւա լեռները գտնուում են Սոմալի բրդերի ձեռքում: Գեշ-Աւա լեռնում են շատ սպիտակ և փխրուն քար, որը գործ են ածում գերեզմանների համար: Այնտեղ կայ և կրահանք: Ծանապարհը, մինչև Ուրմիա քաղաքը ընթանում է հիանալի ծառուղիներով՝ բացառապէս բարդի և ուռի ծառերից, տեղում է 5 ժամ և կտրում է դաշտը գրեթէ ուղիղ մէջտեղից: Այդ դաշտը ներկայացնում է մի հրակայական անվերջ այգի, ջուրը առատ է, նազլու և Շահար չայերը բաւականացնում են:

Մենք թողինք գլխաւոր ճանապարհը, որպէսզի հայկական գիւղերը շրջենք: Պարսկահայ գիւղացուն շատ դժուար է տարբերել պարսիկից. մինչև անգամ քահանաները գործ են ածում թուրքի մեծ փառախներ: Մեր հանդիպած Ռահիմարադ. Իքի-Աղաջ, Նախջևան-Թաթայ և Գեարդարադ գիւղի հայերը երկիւղի մէջ էին. մեր կարծիքով նրանց վախը անհիմն էր. չէր կարելի նրանց թուրքից զանազանել. տարագրւած մարդ-շապէս նման, ածելուելը նոյնպէս, թուրքերէն խօսում են շատ վարժ. նրանց վախը տեղացի թուրքերից չէր, այլ Եկուոր սարբազններից, որոնք իբր թէ, գալիս էին կոտորելու. մանաւանդ ուրմիցի հայը այնքան նմանուել է թուրքին ամեն արտաքինով որ միմիայն շատ քչերն են նրանց զանազանում. հար մնաց եկուոր սարբազր. պէտք եկած տեղերում նրանք ամենայն աջողութեամբ թուրք են ձևանում ու խաբում շատերին: Այդ երկիւղների պատճառով արդէն թաղցրել էին թանկագին իրերը այգիներում. խեղճերը անյոյս դրութեան մէջ էին և մեզնից յուսալիւր տեղեկութիւններ էին խնդրում. բայց հրտեղից. Կովկասը միշտ նորանոր աւերների լոթեր էր հասցնում մեզ: Այդ գիւղերը

դտնւում են Նազլու-Չայի շրջանում և ամենաընտիր այգիներն ունին: Նախջևանի մօտ գտնւում է մի մեծ բլուր, որի մի մասը բերել տարել է գետը և որից շատ հնութիւններ են դուրս բերւում, երկաթեայ գործիքներ և դրամներ:

Ուրմիոյ դաշտի այս մասը վատառողջ է, որովհետև մի քիչ ճահճային է և բրնձի ջրերը թէ օդն են ապականւում և թէ գետի ջուրն են անգործածելի դարձնում խմելու համար. ամառուայ ընթացքում գիւղացիները հորի ջուր են գործածում, որ շատ անախորժ է: Նազլուն առատութեամբ պարունակում է երկու տեսակ միջակ մեծութեան ձկներ, որոնցից միայն հայերն են օգտւում. թուրքերը չմորթուած կենդանի չեն ուտում և ձուկը այդ տեսակետով հարամ են համարում:

Անցնելով Շահար-Չայի շրջանը մօտենում ենք քաղաքին հիւսիսային կողմից. բայց մինչև պարսպի դուռը քաղաքը տեսնել չի կարելի, ծառերը թոյլ չեն տայ մի քիչ հեռուն անգամ տեսնել, դաշտի և քաղաքի դիրքը դիտելու համար անհրաժեշտ է մի բլուր գտնել, թէև քաղաքի դիրքը բաւական բարձր է: Քաղաքը շրջապատուած է հողէ բարձր պարսպով, ունի հոյակապ դռներ, հիւսիսային և արևմտեան կողմերից փորուած կայ լայն խրամատ: Քաղաքի ամեն ինչը, և՛ կեղտոտ ու ծովափնային փողոցները, և՛ տները զուտ պարսկական են. շուկան՝ էլ աւելի հարագատ: Իբրև վաճառաշահ քաղաք Ուրմիան սկսել է առաջադիմել. բանկային և առևտրական տներն աւելանում են. հեռախօսը, մի քանի ամսուայ մէջ, իր ցանցերով քաղաքը պատեց. շինւում են մեծ քարվանսարաներ: Ժողովուրդը վերին աստիճանի խաղաղասէր է, թաւրիգեցի թուրքի վայրենութեան նշանը չունի. աւելի պատկառանքով է վերաբերւում դէպի օտարը, ամբողջապէս գտնւում է սէիղների ազդեցութեան տակ. կրթուած դասակարգ դեռ գոյութիւն չունի, թէև խաների և խանուհիների տներում մուտք է գործել մի քիչ «երոպականութիւն»: Կան բաւական թուով ռուսաստանցի խանութպան թուրքեր, որոնք ամեն կերպ ցանկանում են զրգուռներ առաջ բերել և կարողացան էլ մի քանի «շուլուղներ» անել. սակայն դատաւոր Իմամ-Գուլի-Միրզա Շահզադան ամեն անգամին էլ կարողացաւ կտրուկ միջոցներով դիմացն առնել. առհասարակ սոյս Շահզադան յայտնի է իբրև կառավարչական մարդ. նա իր այդ ընդունակութիւնը ցոյց է տուել Արդարելում, շահիսավան ձիաւորների յայտնի կռուի ժամանակ. անցեալ տարին էլ երբ կառավարութիւնը տեղիս մուշտէիդ Միրզա-Հիւսէյն-Աղային, սպանուած միսիօինար Լաբրիի խնդրով, թաւրիգ էր կանչում և սա չէր ուզում դնալ, Շահզադան թնդանօթներով սարնոյեմբեր, 1906.

սպիեցրեց աղմկող ժողովուրդին և միանգամայն մի ամենավատ եղանակում ստիպեց ժուշտէիդին դուրս գալ քաղաքից:

Ինկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Ուրմիայի հայերի խիստ նուազ լինելը կարող էր առիթ դառնալ իրանց մինչև վերջին շունչը կոտորուելուն և այս դժուար բան չէր, մենք միայն կառավարութեան և Իմամ-Գուլի-Միրզային ենք պարտական, մանաւանդ վերջինս: Սակայն ամիսոս որ նրա հեռանալու լուրը վերջի վերջոյ ճշտուեց և բոլոր քրիստոնեաների ներկայացուցիչների հեռագիրները անհետևանք մնացին: Դրա փոխարէն իր տեղում պինդ հոտել է Սալմաստը քարուքանդ անող սարփարաստ Մուշալլալը, որը այստեղ էլ է քարուքանդ տնում: Վերջին օրերում «մամուլներ» էր ուղարկել հայ գիւղերը խուզարկելու և կաշախները բռնելու նպատակով, այսպիսի լարուած օրերում սրա այս վարժունքը, որ պարզապէս մի քանի թիւման զուտ տագանք առնելու նպատակով էր միայն, մեծ երկիւղ պատճառեց հայ գիւղացիներին: Մամուլները «հարս ու տղջիկ» էլ են պահանջել:

Չնայած իր բոլոր կեղեքումներին, որի զոհը հայերն են գլխաւորապէս, սկսել է պատրաստել տալ մի հանրագիր, որի զօրութեամբ պիտի կարողանայ նորից հաստատուել իր պաշտօնում, որպէսզի Ուրմիան էլ Սալմաստի օրին ձգի. մեր վաճառական դասից մի քանի հայեր ստորագրել են այդ հանրագրին, գործակալ վարդապետը մերժում է, չի ստորագրում, գործակալական խորհրդի անդամը, գլխոցի հոգաբարձուն ստորագրում է...:

Ուրմիա քաղաքի փոքրիկ հայ գաղութը վերջին 10 տարուայ ընթացքում է կազմուել. եղել են տեղացի հայեր, բայց չեղածի հաշուով: Քաղաքի մօտ 60 տուն հայերը պարապում են վաճառականութեամբ, արհեստներով և մի մասն էլ զանազան հիմնարկութիւններում ծառայողներ են: աչքի են ընկնում վանեցի, սալմաստեցի և թաւրիզեցի եկուորներ. լինելով տարբեր բարոյական և շահադիտական հայեացքների տէր, այս երեք մասերը խորթ են իրար նկատմամբ. պառակտում կայ մէջները, ուստի, փոխանտկ դաղթային կենսունակութեան յատուկ առաջադիմութեան շաւղի մէջ մտնելու, խիստ ետ են մնացել: Անցեալ տարի, երբ էջմիածնից ուղարկուած գործակալ Աբրահամ վարդապետը նոր էր եկել, ժողովուրդը ոգևորուած շրջապատեց նրան և սկսեց ուրախալի շարժում. պառակտուած մասերը, իրանց հաշիւները մի կողմը թողնելով, սկսեցին ամեն կերպ աջակցել գործակալին: Սակայն վարդապետը, իր կատարեալ անճարակութեամբ, չկարողացաւ օգ-

տուել ժողովրդի տրամադրութիւնից և օգտակար գործերի ձեռնարկել: Նա հէնց առաջուայ շարաթուայ ընթացքում երևեցաւ իր խորին ագիտութեամբ և ապիկարութեամբ: Զարմանալի բան. ամբողջ պարսկահայ ժողովուրդը լրագրութեան և առանձին նամակների միջոցով չկարողացաւ էջմիածին հասկացնել, որ Պարսկաստանում հոգևորական ներկայացուցիչը կառավարական բարձր պաշտօնեայ է, հարկաւոր է ընտրովի մարդիկ ուղարկել, որ կարողանայ իր «անսահման» իշխանութիւնից օգտուել. մի որևէ ամայի վանքի անկիւնում տարիներ գլուխ պահած մի խեղճի չի կարելի ամբողջ Ուրմիան ճնշայել: Եւ այդ մարդը պատճառ դարձաւ, որ պառակտումը աւելի սաստկանայ և հասարակութեան օգտակար գործերը երեսի վրայ մնան:

Ուրմիոյ գործակալութեան մօտ 1500 տուն հայ ժողովուրդը, փոխանակ գործակալին դիմելու իր բողոքներով, սարսափաւոր տիպէ դիմում. իսկ սարսափաւոր տիպէ դիմելը՝ նշանակում է 10—20 թումանից ձեռք վերցնել և ուրիշ զրկանքներ կրել: Գիւղերից շատերը չեն ուզում «պտղի» հոգևոր հասոյթը վճարել, պատճառաբանութիւնը շատ իրաւացի է. Բարանդուզի շրջանում երեք տարուց ի վեր պտղի չի հաւաքուել: Իսկ Թաւրիզի անտէր առաջնորդարանը խօ, ոչ մի օգնութիւն չի արել այստեղի հայ ժողովրդի հոգևոր պէտքերին: Ո՛ւր են նախկին առաջնորդները, որ իրանց արձակած թոյլ հրամանով՝ Թաւրիզ էին քաշ տալիս ամենաազդեցիկ գիւղատէր աղային անգամ: Թուրքերը՝ իրանք էլ խոստովանում են, որ «խալիֆայի» սարսափեցնող անունը այժմ ընկել է: Այդ հեղինակաւոր պաշտօնին վերջնական հարուածը տուեց ներկայ գործակալ Աբը. վրդ. Ռշտունին՝ իր... մարդ չգիտէ լինչ մեղմ անուն տայ... իր անպէտք պաշտօնավարութեամբ:

Մի կողմ թողնելով գիւղացիների վիճակի մասին խօսելը, բաւական է քաղաքացիների վիճակի մասին երկու խօսք տեսել: Տարիներ առաջ ամեն բան վանեցիների ձեռքին է եղել. այժմ նրանք՝ ետ են մղուած և առանձնացած. եկեղեցին երեսի վրայ է մնացած, այնտեղ մինչև անգամ ներկայացման (?) ժամանակ թէյ են ծախում հանդիսականներին: Արդէն կար «Գրիգոր Զանդեան» անուն մի գրադարան-ընթերցարան (որի անունով Թիֆլիզում հաւաքուած 700 կտոր գրքերից միայն 90-ը տեղ հասան—գրադարանին բաժին եղան), մէկն էլ դպրոցն է մէկն էլ կազմել՝ «աշակերտական գրադարան» անունով. առանձնացած վանեցիներն էլ կազմեցին մի ուրիշ գրադարան՝ Մ. Աւետիսեանի յիշատակին՝ նոյն անունով. հերթը չէ. ոչ, դեռ

մէկն էլ կայ. Թաւրիզի Հայուհեաց Ընկերութիւնն էլ, երբ քա-
քաքի դպրոցը իր ձեռքից դուրս եկաւ, անհրաժեշտ համարեց
մի գրադարան էլ ինքը կազմել, որպէսզի իր պահած դպրոց-
ները օգտուեն, և ահա հիմնուեց «Սահակ—Մեսրոպեան» գրա-
դարանը: Այս չորս գրադարանները իրարից հեռու եւ 4—5
քայլ. բոլորի մանր մունր բրօշուր—գրքերի թիւը 1000 ի չի
հասնում. իսկ յաճախողների թիւը շարաթական... 0, 1, 2-ից չի
անցնում: Ահա պառակտումի գեղեցիկ հետեանքը. չորսը իսկի
մեկը չարժեն: Իսկ եթէ այս չորսը իրանց գոյութեան ապա-
հովութեան համար հանգանակութեան, ժողովարարութեան և
այլն ի դիմեն հազիւ 35—40 հոգու շրջանում առանձին, այն
ժամանակ իրապէս «աղգերնիս կը յառաջագիմէ կոր» և այդ
գրադարաններն էլ կը յառաջագիմեն...*)

Մի քանի անհատներ դեռ նախանցեալ տարուանից մտա-
դիր էին քաղաքի դպրոցը իրանց միջոցներով ու հսկողու-
թեամբ պահել և դուրս բերել Հայուհեաց Ընկերութեան ձեռ-
քից. շատ գեղեցիկ միտք, մանաւանդ, որ պ. Ա. Մելիք-Ազար-
եանցը տարեկան 300 բուրլի նպաստ է տալիս. այս բանը դիւ-
րութիւն էր տալիս դպրոցի թէ բիւզճէն և թէ ծրագիրն ըն-
դարձակելու: Այս տարի աջողուեց այդ, սակայն ծրագիրն և
մանաւանդ բիւզճէն այնքան ընդարձակուեցին, որ հոգաբար-
ձութիւնը շուարած է մնացել. փոխանակ կամաց կամաց գործը
հիմնաւոր սկսելու և ապա ընդարձակելու, հոգաբարձուները
մէկ անգամից իրանց թռիչքի տուին, այժմ նշանները ցոյց են
տալիս, որ նրանց գործը մի տարուայ կեանք հազիւ ունենայ,
բաւական խոշոր բիւզճէն ծածկիլ են ուզում զանազան արուես-
տակեալ միջոցներով, որը դժգոհութիւն է առաջացրել ծը-
նողների մէջ: Աւելի զօրեղ դժգոհութիւն առաջ բերեց դպրոցի
վարչութեան մի նոյնպիսի սխալ թռիչքը, ինչպիսին հո-
գաբարձութիւնն էր կատարել—այդ թռիչքը սխալ մանկավար-
ժական էր. գուեցեւսական մեթօդը կարելի է այստեղ պատու-
աստել շատ-շատ նոր դպրոց ընդունողների վրայ. իսկ եթէ
12-ից 18 տարեկան տղայ ու աղջիկներին այդ ձևով մէկ ան-
դամից առանց հսկողութեան թողնենք միասին խաղամիջոցնե-
րում, բաւական անախորժ անպատեհութիւններ տեղի կ'ունե-
նան...: Համոզմունքով համաձայն լինելով բոլորովին նոր սիս-
տեմի դպրոցական գործունէութեան, չենք կարող այդ աչքա-
թող եղած կէտը չչեղտել: Այսբանի պատճառով տարուայ կի-

*) Երեկիւ՛ ղկուսուրականութիւն, ցնծա՛ «աղգասէր» և տիրացու հայօ՛
Մ. Խմբ.

սուր աշակերտներն սկսեցին պակասել. հին հասկացողութեան տէր մարդիկ չեն կարող տանել և դպրոցի ուրիշ փոփոխութիւնները:

Ուրմիոյ հայերի մէջ գուցէ անհնար լինէր մի ուրախալի բան գտնել և արձանագրել, եթէ չլինէին մի խումբ երիտասարդներ: Այդ երիտասարդների շնորհիւ է, որ կազմակերպուեալ են շնորհալի ներկայացումներ, յետոյ և դասախօսութիւններ կը լինեն. ափսոս որ կարծես անխուսափելի դարձած պառակտումը բաժանում է սրանց էլ: Այդ գուցէ մեր ցեղական արատն է...

Անհրաժեշտ է մի քանի խօսք էլ ասել Թաւրիզի Հայուհեաց պահած գիւղական դպրոցների մասին: Այս դպրոցները 7—8 տարուց ի վեր սկսելով՝ Ուրմիայի և Բարանդուզի գաւառում հասել են 7-ի, որոնցից օգտուում են 11—12 գիւղեր. սակայն, տարաբախտաբար, հէնց իսկոյն ցայտուն կերպով աչքի է ընկնում աննպաստ հանգամանքների մի շարք, որոնք այնքան էլ բաւարար արդիւնքի չեն հասցրել եղած ծախսերն ու ջանքերը: Այս աննպաստ հանգամանքները կարելի է երկու տեսակի վերածել. մէկի պատճառները պէտք է ընկերութեան գործունէութեան մէջ որոնել. իսկ երկրորդինը՝ գիւղացիների տնտեսականի և անծայր տգիտութեան ու այնպէս հեռաւոր անկիւն տեղում լինելու մէջ:

Ընկերութեան վարչութիւնը պաշտօնեաներ ընտրելու գործում շատ միամիտ ու անփոյթ է հղել, տարիներ շարունակ ուսուցչական պաշտօն են վարել այնպիսի անձիւր, որոնց բարոյական ու բարեխղճութեան մակարդակը զգուշի է եղել ծղել են իբր թէ «տիտուշներ», դարձեալ պատահական մարդիկ, որոնք միաժամանակ քաղաքի ուսուցիչն են եղել և պարտական են եղել շրջել 40—50 վերստ տարածութեան վրայ դժբաղդ գիւղերի դպրոցները. ասեմք թէ այս էլ հնարաւոր լինէր, նա ինչպէս կարող էր մի քանի օրում վերահասու լինել ուսուցչի աշխատանքին, մանաւանդ, որ դպրոցները երկսեռ են և առանձին:

Տեղացի ժողովրդի հետ կապուած աննպաստ պատճառները աւելի կործանիչ են եղել. այս գիւղացու համար տղան ու աղջիկը տաւարից աւելի ստոր արարածներ են. այն ժամանակ երբ սրանք այլ ևս չեն կարող տաւար արածացնել կամ ուրիշ աշխատանքի գնալ, այսինքն երբ ձիւնը գետինը ծածկել է, ապա, տնից դուրս անելու համար, ուղարկում են դպրոց, այս տեղում է առաւելն 3—4 ամիս միայն: Ինչ խօսք, որ ստոր պաշտօնեայի համար այս ձեռնտու է... Մինչև այժմ դիւղա-

ցին ոչ մի կերպ չի մասնակցել դպրոցի ծախսին, մինչև անգամ վառելափայտը, որ այն քան առատ է, չի ուզում տալ. ամեն ինչ ձրի է ստացել: Ժողովուրդը ձրիակերութեամբ փչացել է:

Այժմ, երբ պ. Տիգրան Աֆրիկեանը հոգում է դպրոցներից մեծ մասի ծախսերը աւելի լուրջ հոգս է տարւում. վարձուել է մի տեսուչ, որ ազատ է դասերից և շարունակ պէտք է շրջի դպրոցների վրայ. ջանքեր են անւում գիւղացիներին աւելի մեծ չափով մասնակցել տալ ծախսերին. տեղիս գործակալի անունով փորձ եղաւ ստորագրութիւն առնել ծնողներից, որ իրանց որդիները 9 ամիս դպրոց ուղարկեն: Ինչ որ մի քանի տարի առաջ պիտի լինէր, այժմ է լինում:

Կարելի է յուսալ, որ այսուհետեւ գործը աւելի արդիւնաւոր լինի. քանի որ մեծ փոփոխութիւններ են լինելու պաշտօնավարողների մէջ, ավստոս կը լի ի գործը կիսատ թողնել և գործունէութիւնը տեղափոխել ուրիշ տեղ... Միայն, վարձատրութեան չափը պէտք է աւելացնել. որովհետեւ ոչ մի պատրաստ մարդ այդքան չնչին ոռճկով չի գայ այստեղ պաշտօնավարելու, եթէ պատահմամբ ընկաւ էլ. հազիւ մի տարի մնայ: 7 դպրոց պահել 14 պաշտօնեայով և տեսչով ու ամեն ծախսերով, դրան յատկացնել 2000 թումանի մի փոքրիկ բիւզէ... Ի հարկ է պարզ է, որ շատ էլ արդիւնաւոր չի լինի մինչև այսօր եղած գործունէութիւնը: Նպատատակայարմար կը լինի փոխել բոլոր հնացած ու թուլացած պաշտօնեաներին. տեսուչ վարձել անպայման 4 տարի ժամանակով ու նրան տալ «հէօք», որով նա կարողանայ իր բոլոր բարեփոխութիւնները ընդունել տալ գիւղացիներին: Այս մարդիկ խոնարհւում են միմիայն ոյժի առաջ, և ոչ յորդորների: Այդպէս են սովորել...

Գալուստ